

Bernadeta Niesporek

JĘZYK WIERSZY DLA DZIECI

(NA MATERIALE „ŚWERSZCZYKA”)

Uniwersytet Śląski
Katowice 1990

*JĘZYK WIERSZY
DLA DZIECI*

(NA MATERIALE „ŚWERSZCZYKA”)

**Prace Naukowe
Uniwersytetu Śląskiego
w Katowicach
nr 1134**

Bernadeta Niesporek

***JĘZYK WIERSZY
DLA DZIECI***

(NA MATERIALE „ŚWERSZCZYKA”)

Uniwersytet Śląski

Katowice 1990

REDAKTOR SERII: JĘZYKOZNAWSTWO POLONISTYCZNE I SŁAWISTYCZNE
Alina Kowalska

RECENZENT
Maria Zarębina

Projekt okładki
HALINA LERMAN

Redaktor
MAŁGORZATA POGLÓDEK

Redaktor techniczny
HALINA KRAMARZ

Korektor
BARBARA MAŁSKA

N 286 / 1134

Copyright © 1990
by Uniwersytet Śląski

Wszelkie prawa zastrzeżone

Wydawca
Uniwersytet Śląski
ul. Bankowa 14, 40-007 Katowice

Wydanie I. Nakład: 220 + 38 egz. Ark. druk. 7,0.
Ark. wyd. 10,5. Przekazano do drukarni w październiku 1990 r. Podpisano do druku i druk ukończono w lutym 1991 r. Papier offset.
Zam. 1793/ 90 Cena zł 7500,—

Drukarnia Wydawnicza im. W. L. Ancyzya
Kraków, ul. Wadowicka 8

ISSN 0208-6336
ISBN 83-226-0339-8

9 500 -

Treść

Wstęp	7
Przedmiot, zakres i metody badań	8
Materiał	10
Rozdział I	
Wiersze dla dzieci jako komunikat w prasie (Na przykładzie tekstów z okładki)	13
Rozdział II	
Statystyczna i semantyczna struktura słownictwa	22
Struktura gramatyczna słownictwa	22
Najczęstsze hasła	25
Filiacja słownictwa w czasie	30
Wyrazy-klucze oraz ich pola semantyczne	32
Dane statystyczne dotyczące rzeczowników w słowniku i w tekście	43
Zdrobnienia	45
Neologizmy	46
Podsumowanie	47
Rozdział III	
Cechy składniowo-stylistyczne tekstu wierszy	49
Analiza wierszy na tle cech składniowych języka mówionego	50
Elipsa	60
Powtórzenie	62
Dialogowość	70
Podsumowanie	72
Rozdział IV	
Frazeologia wierszy	74
Montaż poetyzmów gotowych (szablonowe formuły o proveniencji literackiej i dziennikarskiej)	76
Przemieszczenie różnych poetyzmów potocznych (frazologia łączliwa i stała, jej modyfikacje w celach ekspresyjnych)	80
Słowa i frazeologizmy należące do kanonu mowy wspólnoty dziecięcej	89
Podsumowanie	90
Rozdział V	
Lingwistyczny opis rymu	92
Typy rymów ze względu na kategorie gramatyczne	94
Struktura leksykalna rymu	99
Podsumowanie	100
Zakończenie	102
Aneks	109
Резюме	112
Summary	113

WSTĘP

Okresem życia, w którym zainteresowania poetyckie dzieci są najsilniejsze, w którym wiele dzieci nie tylko słucha, ale również odtwarza, a nawet tworzy poezję — jest wiek przedszkolny. Wraz z rozwojem myślenia dedukcyjnego dzieci, a także opanowywaniem umiejętności samodzielnego czytania pierwsze miejsce w upodobaniach literackich zajmują formy narracyjne, szczególnie powieść, natomiast zainteresowanie poezją spada, a niekiedy przeradza się w zdecydowaną niechęć¹. Liczne badania wskazują, iż dzieci szkolne (już w IV klasie) wolą prozę niż wiersz, że przychylają się do wyeliminowania pozycji poetyckich z kanonu lektur². Postawy dzieci szkolnych kształtują się następująco: w klasie IV około 65% zapytanych dzieci odpowiada „lubię wiersze”, pozostałe — „nie lubię”, bo są „nudne, smutne, ponure”. W uzasadnieniach uczniów charakteryzowane są same teksty, a nie proces odbioru, np.: „[...] nie lubię, bo wiersze są bardzo dziecinne, a jak są poważne i poetyckie, to nie lubię, bo są nudne i smutne”. W klasach starszych wzrasta liczba zniechęconych, powtarza się ciągle ocena: „są nudne”³.

Opinie takie muszą rodzić pytanie: Czy w obecnej postaci wiersz dla dzieci może być dla małego odbiorcy atrakcyjny, czy odpowiada on jego potrzebom i zainteresowaniom? To pytanie przyczyniło się do powstania niniejszej pracy. Aby na nie odpowiedzieć, należałoby współczesny wiersz dla dzieci poddać analizie. Co jakiś czas pojawiają się krótkie rozprawy, artykuły zawierające

¹ Por. J. Papużyńska: *Poezja. W: Literatura dla dzieci i młodzieży w procesie wychowania*. Red. A. Przecławska. Warszawa 1978, s. 90.

² B. Chrzastowska: *Kształcenie literackie. W: Nauczanie języka polskiego w klasie IV*. Warszawa 1983, s. 161 (relacja z badań T. Patrzałka: *Dziesięciolecie wobec lektury*); A. Bałuch: *Poezja współczesna w szkole podstawowej*. Warszawa 1984, s. 33.

³ B. Chrzastowska: *Kształcenie...*, s. 162.

uwagi krytyczne na temat literatury dla dzieci ⁴. Nie są one jednak oparte na rzetelnych badaniach ustalających cechy wierszowanych tekstów dla dzieci ⁵.

Uznaję więc za celowe opisanie języka wierszy dla dzieci jako pewnej całości wypowiedzeniowej złożonej z różnych odmian wypowiedzi. W zakresie nawiązań do tradycji i stanu badań pozostaję w kręgu tych prac, które w rozważaniach teoretycznych i szczegółowych monografiach wykazują przydatność metod lingwistycznych w opisie tekstu. Mam tu na myśli prace rosyjskich i praskich strukturalistów oraz polskie prace nawiązujące do wspomnianych wzorów metodologicznych ⁶.

Przedmiot, zakres i metody badań

Przedmiotem badań są wiersze dla dzieci zawarte w popularnym czasopiśmie o długoletniej tradycji, mianowicie w „Świerszyczku”. O wyborze wierszy z czasopisma zdecydował fakt, że właśnie w nim zamieszczone są wiersze dla masowego odbiorcy. Mają więc one możliwość szerokiego oddziaływania. Wybór ten wydaje się o tyle uzasadniony, że w czasopiśmie współczesną twórczość wierszowaną widać najwyraźniej. Dla niego bowiem charakterystyczne jest nagromadzenie różnych nazwisk i form. Nadawca czasopisma dokonuje wyboru, którego efekt stanowi swoistą próbkę wierszy pisanych z myślą o dzieciach. Poza tym różnorodne wiersze w procesie powtórnego nadawania stają się jednorodną całością, którą można nazwać tekstem.

Problematyka tekstu zajmuje w ostatnim czasie czołową pozycję w lingwistyce. Tekst zyskał status jednej z najważniejszych lingwistycznych kategorii, kiedy zauważono, że językowy system w procesie komunikacji realizuje się nie w wyizolowanym zdaniu, ale w tekstach różnego typu i o różnym przeznaczeniu. Ponieważ funkcjonuje wiele teorii i definicji tego pojęcia (językoznawczych, literaturoznawczych, semiologicznych), przez tekst rozumiana będzie dalej „wypowiedź językowa dana nam w tej czy w innej postaci lub też wyluskana przez nas z większej całości, której jest fragmentem lub stosunkowo

⁴ Por. *Beniaminek czy podrzutek. Głosy o literaturze dla dzieci i młodzieży*. Wybór H. Bielewskiej. Warszawa 1982.

⁵ Istnieją opracowania historycznoliterackie, trochę teoretycznoliterackich (np. E. Balcera z an: *Odbiorca w poezji dla dzieci*. W: *Spoleczne funkcje tekstów literackich i paraliterackich*. Red. S. Żółkiewski i inni. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1974), tylko fragmentaryczne, natomiast, opracowania lingwistyczne, np. J. Kopeć: *Z problematyki deminutywów w poezji dla dzieci*. W: *Studia językoznawcze poświęcone S. Rospondowi*. Wrocław 1966, s. 183—185.

⁶ Por. *Rosyjska szkoła stylistyki*. Red. M. R. Mayenowa. Warszawa 1970; J. Mukałowski: *O języku poetyckim*. W: *Praska szkoła strukturalna w latach 1926—1948. Wybór materiałów*. Red. M. R. Mayenowa. Warszawa 1966, s. 130—206; R. Jakobson: *Poetyka w świetle językoznawstwa*. „Pamiętnik Literacki” 1960, z. 2, s. 431—473.

wyodrębnionym składnikiem, w pewien sposób jednak zorganizowana i nie stanowiąca bezpośredniego komunikatu językowego określanego przez kon-sytuację i konkretny akt mowy. Tekst [tak rozumiany — B.N.] jest typem wypowiedzi »dla kogoś.«⁷

Przedmiotem moich obserwacji jest tworzywo językowe tak rozumianego tekstu. Nie chodzi tu jednak o ukazanie poszczególnych elementów systemu języka (*langue*), lecz o ukazanie ich jako składników wyodrębnionej całości. Tak więc obserwacje dotyczą różnych poziomów języka tekstu: poziomu leksykalnego i frazeologicznego, składniowego oraz — w pewnym stopniu — ponadskładniowego. W rozdziale I poddano analizie, przeprowadzonej pod kątem komunikacji językowej, wiersze dla dzieci zamieszczone w miejscu znaczącym dla czasopisma. Celem tej analizy jest wyodrębnienie i nazwanie cech wierszy jako specyficznego komunikatu językowego. Pozwala ona na uwzględnienie wyodrębnionych parametrów w pozostałych obserwacjach. Te zaś doprowadzają do ustalenia, jaką kombinacją (lub modyfikacją) składników języka jest realizacja jego poziomów w tekście. I to stanowi zasadniczy cel opracowania. Interesuje mnie szczególnie stosunek języka tekstu do języka mówionego (potocznego), jako że on stanowi najczęściej miernik języka literatury⁸.

W części analiz zastosowałam metody statystyczne, zwłaszcza te ich elementy, które są użyteczne w trakcie analizy parametrów lingwo-poetyckich. Wyniki tych badań ukazują związek między banalnością pewnych sposobów wyrażania a ich frekwencją. Metody statystyczne nie są jedynymi metodami opisu tekstu. Wszystkie obserwacje mają charakter analizy językoznawczej, aczkolwiek nie pomija się pewnych omówień z teorii kultury, teorii komunikacji, interpretacji teoretycznoliterackich czy też pewnych spostrzeżeń dydaktycznych. Rozdział V dotyczy formy podawczej tekstu i głównej kategorii tej formy — rymu. Celem analizy tej kategorii jest ukazanie jej organizacji lub braku organizacji, co ma znaczenie w ocenie wartości rymu.

Poczynione spostrzeżenia pozwalają wyodrębnić środki tworzące obrazową, kompozycyjną i językową strukturę tekstu. Nie każdy z analizowanych wierszy zawiera wszystkie ze wskazanych środków. Każda jednak wskazana cecha jest obecna w wielu wierszach, każdy z wierszy (składający się na tekst) charakteryzuje się dużą liczbą wskazanych cech. Zorganizowany z ich udziałem tekst funkcjonuje jako spójna struktura. Opracowanie nawiązuje więc do tych ujęć lingwistycznych (zakładających istnienie ponadskładniowych struktur językowych), dla których: „Język tekstu stanowi [...] pewien zespół znaków

⁷ A. Wilkoń: *Język a styl tekstu literackiego*. W: „Język Artystyczny”. T. 1. Red. A. Wilkoń. Katowice 1978, s. 14—15.

⁸ Por. J. Kuryłowicz: *Język poetycki ze stanowiska lingwistycznego*. „Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego” 1947, nr 2, s. 4—11 (za *Esquisses linguistiques*. Wrocław—Kraków 1960, s. 302).

i form językowych zorganizowanych w pewną całość wypowiedzeniową i uzależnionych w pewnym stopniu od typu tekstu i jego funkcji. W skład tego zespołu wchodzi elementy neutralne (»zwykłe«, »przezroczyste«) i elementy nacechowane. Te drugie tworzą składniki stylistyczno-językowe danego utworu.”⁹

Analiza — pokazując funkcjonowanie elementów językowych zorganizowanych w całość — pozwala także w ostatecznym wyniku określić płaszczyznę języka nacechowanego, czyli elementy stylu wierszy, które z określonych względów nadawca wybiera, kombinuje i transformuje¹⁰. Niniejsze opracowanie tylko częściowo, natomiast, odpowiada na pytanie, które stało się bodźcem do jego powstania. Czy wyodrębnione cechy języka tekstu (i samego tekstu) mogą być dla dzieci atrakcyjne i interesujące? I czy współczesne wiersze dla dzieci są tą literaturą, która przygotowuje przyszłego czytelnika poezji współczesnej? Uzupełnienie odpowiedzi na te pytania pozostawiam pedagogom i psychologom.

Material

Za materiał źródłowy do badań posłużyły dwa roczniki „Świerszczyka”: 1982 i 1981. Niektórych analiz dokonano, porównując teksty z roczników oddalonych od siebie w czasie: np. w rozdziale I (w którym obserwacja dotyczy wierszy z pierwszej strony czasopisma) czy we fragmencie rozdziału II (porównywanie zbieżności tematyki wierszy). Ponieważ chodzi tu o materiał także współczesny — wybrano rocznik 1969. Zawiera on 44 numery (i 44 zeszyty). Rocznik 1982 zawiera mniej zeszytów (jest to spowodowane łączeniem dwóch numerów w jednym zeszycie). Dołączono więc do niego kilkanaście zeszytów z 1981 roku, aby liczba analizowanych zeszytów (i np. wierszy z pierwszej strony) była taka sama.

Materiałem do obserwacji są zatem roczniki 1982 i 1981 (kilkanaście zeszytów), porównawczo analizowano rocznik 1969. Zupełnie wyjątkowo materiału dostarcza także rocznik 1967. Obserwacjom zostały poddane wszystkie teksty wierszowane znajdujące się w wymienionych rocznikach. Są to przeważnie drobne wiersze (czasami pisane na zamówienie wydawcy) lub fragmenty większych całości.

W sumie materiał jest obszerny: tekst przeznaczony do leksykalnej analizy statystycznej liczy 28 331 wyrazów, analizie składniowej poddano 3157 wypowiedzeń, rym opracowano na podstawie obserwacji 6504 wersów.

⁹ A. Wilkoń: *Język a styl...*, s. 16.

¹⁰ Por. tenże: *O języku i stylu „Ogniem i mieczem” Henryka Sienkiewicza*. W: „Prace Językoznawcze”. Z. 50. Warszawa—Kraków 1976, s. 17.

Materiał leksykalny (rzeczowniki) przedstawiono na liście rangowej (opracowanej na podstawie własnej kartoteki, wykonanej ręcznie), pozostały materiał przytoczono w postaci przykładowej.

Do porównań wyników badań wykorzystano istniejące opracowania. Zdaję sobie sprawę z niedoskonałości owych porównań (wynikającej z różnic badanych gatunków literackich czy różnych odmian językowych, a także z innych zasad doboru materiału). Ze względu na brak np. całościowych opracowań statystycznych dotyczących języka mówionego czy języka poezji, konieczne staje się wykorzystanie tych istniejących.

WIERSE DLA DZIECI JAKO KOMUNIKAT W PRASIE (NA PRZYKŁADZIE TEKSTÓW Z OKŁADKI)

W rozwoju kultury masowej wzajemnie warunkują się dwa zjawiska: rozszerzanie kręgu odbiorców oraz ekspansja wytworów kultury masowej na coraz to nowe środowiska odbiorców. Prasa dla dzieci stała się również jednym ze środków komunikacji masowej, ze wszystkimi problemami typowymi dla polityki kulturalnej kraju. Gazeta dziecięca czy magazyn — o zasięgu ogólnym — ingeruje w większość spraw życiowych odbiorcy — spełnia funkcję dydaktyczno-wychowawczą¹. Im dziecko młodsze, tym mniejszy jest zasięg jego społecznych kontaktów i zakres udziału w życiu społecznym. Pismo (jako że oddziałuje na najszerze kręgi odbiorców) ma za zadanie „wprowadzenie” dziecka we współczesną obyczajowość, pokazanie mu najnowszych typów twórczości literackiej, operującej współczesnym językiem i realiami.

W „Świerszczyku”, przeznaczonym dla czytelnika 7—8-letniego, wprowadza się także elementy informacji prasowej, aktualnej, między innymi politycznej. Zamieszcza się więc wzmianki o rocznicach, ważnych świętach państwowych bądź też nawiązuje do tych wydarzeń w tekstach literackich. Jedną z form podawczych jest wiersz. Dla niego są zarezerwowane eksponowane w czasopiśmie miejsca — pierwsza i ostatnia strona, często rozkładówka²; łącznie z materiałem ilustracyjnym uzupełniającym go zajmuje on około 50% „powierzchni” czasopisma. Wiersz jest zarazem nośnikiem literackości „Świerszczyka”, gdyż w najbardziej dziecięcym rozumieniu literackość reali-

¹ J. Papuzińska: *Wychowawcza rola prasy dziecięcej*. Warszawa 1972, s. 6, 70.

² „Tutaj [na rozkładówce — środek czasopisma — B. N.] — zamieszcza się materiał reprezentacyjny, bo właśnie na rozkładówce, jak dowiodły badania, skupia się w największym stopniu uwaga czytelnika. W prasie równie ważne będą strona pierwsza i ostatnia. Największy nacisk na te strony kładą redaktorzy czasopism.” E. Kwaś: *Rola magazynów prasowych w komunikacji literackiej*. Katowice 1981, s. 12.

zuje się w poezji, a poezja w obiegowym rozumieniu jest mówieniem lub pisanem do wiersza — to znaczy z użyciem słów i fraz zdaniowych, w taki sposób, w jaki się ich w języku potocznym nie używa³.

Spróbujmy określić cechy wierszy w czasopiśmie dla dzieci, które są równocześnie komunikatami prasowymi. Elementy czasopisma nie występują autonomicznie i samodzielnie nie stwarzają wartości poznawczej. Decyduje o niej charakter całego czasopisma, które jako swego rodzaju tekst kulturowy realizuje się w każdym pisemku w innych znakach. O wartościach semantycznych znaków będzie decydować wewnętrznie postrzegana w gazecie hierarchia ważności poszczególnych elementów, ilość zajmowanego przez nie miejsca, strona, na której materiał został umieszczony⁴. Wiersz-komunikat opublikowany w „Świerszczyku” określają inne przyporządkowania w sytuacji nadawania. Rozumiany jest przede wszystkim jako komunikat danego czasopisma, opublikowany w danym numerze, poza tym określa go umiejscowienie w magazynie.

Analizowane tutaj teksty pochodzą ze strony reprezentacyjnej — pierwszej — „Świerszczyka”⁵. Charakterystyczna jest ich długość: są to krótkie wierszyki bez tytułu, liczące od 4 do 12 wersów, będące dopełnieniem dużej, kolorowej ilustracji. We wcześniejszych rocznikach czasopisma (jeszcze w latach siedemdziesiątych) teksty te nie miały autorstwa, były wtórnie „anonymowe”, podpisane jedynie inicjałami, co sugerowało ich przynależność do czasopisma⁶. Taki typ strony tytułowej — z krótkim komunikatem werbalnym — zakłada niemimowolny, dłuższy kontakt z odbiorcą. Wiersz stanowi dopełnienie ilustracji, najczęściej „znaczy” razem z nią. Nadawca zakłada współdziałanie dwóch kodów, aby komunikat został właściwie zrozumiany. Najczęściej komunikat wstępny bywa przekazywany zarówno w tekście, jak i na ilustracji (w 1981/1982 r. — 19 tekstów, w 1969 r. — 16, razem — 35 komunikatów). Fragment (tekst wnosi więcej informacji niż ilustracja w 27 ko-

³ Por. J. Cieślowski: *Z dziejów poezji dziecięcej*. „Poezja” 1979, nr 6, s. 58.

Pogląd, że dla dziecka literackość spełnia się w wierszu, jest stereotypem myślenia o odbiorcy-dziecku przez dorosłego nadawcę. Por. H. Semenowicz: *Poetycka twórczość dziecka*. Warszawa 1979, s. 26: „Dziecko uważa za poezję każdą wypowiedź odbiegającą od mowy potocznej.”

⁴ E. Kwade: *Rola magazynów prasowych...*, s. 11—12.

⁵ Analiza obejmuje dwa roczniki — 1969 (44 numery i taka sama liczba zeszytów), 1982 (42 numery i 33 zeszyty). W ostatnich latach łączy się często dwa numery w jednym zeszycie, dlatego dodałam kilka zeszytów z 1981 r., aby liczba analizowanych tekstów (i zeszytów) z obu roczników była zbliżona (porównywalna). Rocznik 1981/1982 obejmuje w sumie 44 zeszyty.

⁶ Przegląd innych roczników (między innymi 1967) upewnia, że nadawca (wydawca, redaktor), przekonany o przynależności tych tekstów do czasopisma, nie przykładają wagi do ich autentycznego autorstwa. W 1969 r. w kilku zeszytach (4—5) pod tekstem wstępnym figuruje nazwisko autora — brak tu jakiegokolwiek reguły. Wtórna anonimowość utworów jest konsekwencją ich funkcjonowania w odbiorze potocznym.

munikatach z obu roczników) lub całość tekstu wierszyka jest przekładana na kod plastyczny, ilustracja nie wnosi dodatkowych informacji (ujednoznacznia odbiór). Dbłość nadawcy o jasność przekazywanego komunikatu prowadzi do wysokiej redundancji znaczeniowej i jest uzasadniona możliwościami percepcyjnymi odbiorcy. Dlatego w następnej grupie komunikatów, nie mniej licznej (w 1981/1982 r. — 14 i w 1969 r. — 17, razem — 31 komunikatów), ilustracja nie ogranicza się jedynie do przekładu części kodu werbalnego, ale wnosi informacje dodatkowe. Są to informacje uzupełniające najczęściej nie znane (z tekstu) składniki aktu komunikacji.

Kod plastyczny informuje, k t o n a d a j e dany tekst (ja — dziecko, my — dzieci, ja — wałka, ja — czapla, ja — motyl); do k o g o kieruje tekst (np. niedźwiedź do dzieci); jakie s ą o k o l i c z n o ś c i m ó w i e n i a — czas, miejsce (ilustracja stanowi tło dla tekstu, np. kominiarz przychodzi do wieżowca w okresie sylwestrowo-noworocznym — na ilustracji są sylwestrowe baloniki; chłopiec mówi o pierwszych trawkach — na ilustracji pokazano ptaka, symbol wiosny; tekst jest fragmentem piosenki o nadchodzącej nocy — na ilustracji widać obóz harcerski, miejsce, z którego tekst jest nadawany). Ilustracja pokazuje okoliczności nadawania tekstu (dziewczynka karmi ptactwo domowe — tekst „brzmi”: *ja już biegnę przez podwórko*).

Tylko w kilku wypadkach kod plastyczny nie jest przekładem kodu werbalnego, lecz tylko jego uzupełnieniem — dodatkową informacją wyjaśniającą tekst (w 1981/1982r. — 2 przykłady, w 1969 r. — 2 przykłady). Są to rozwiązania najciekawsze: na ilustracji — słoneczniki i słońce, kod werbalny „mówi”:

Kręcił głową
w różne strony.
Czuł się bardzo
obrażony.

Kręcił głową,
ale w końcu
takie słowa
rzucił słońcu: [...]

Na ilustracji przedstawiono lajkonika, kod werbalny „brzmi”:

Co to?
Co to?
Chorągiew tatarska!
Jakaś dziwna muzyka!

Pędzi konik...
Lecz wcale nie parska
i dwie nóżki ma!
Obie — w bucikach!

Zdarzają się również komunikaty, w których kod plastyczny wnosi informacje inne niż kod werbalny (nie uzupełniające tekstu — 2 przykłady w 1981/1982r.)⁷.

⁷ Są to poważne błędy wobec odbiorcy, por. I. S ł o Ń s k a: *Psychologiczne problemy ilustracji dla dzieci*. Warszawa 1977, s. 69—74.

Analiza komunikatów zakładających współdziałanie kodu werbalnego i plastycznego wskazuje pośrednio na operowanie przez nadawcę schematem. Kod plastyczny jest wiernym przekładem tekstu lub uzupełnia go, likwidując wszystkie „niewiadome” (kto mówi, do kogo mówi, w jakiej sytuacji, kiedy, gdzie mówi). Uzupełnia najczęściej te składniki aktu komunikacji, które nie są bezpośrednio dane w tekście. Poza tym, jeśli znak ikoniczny jest dostatecznie skonwencjonalizowany, oddziałuje na percepcję odbiorcy nawet pozbawiony tekstu. I tak np. nr 14—15/82 przedstawia typową wielkanocną kartkę świąteczną — kod werbalny to życzenia „wesołych świąt”; nr 41—42/81 — typowy plakat okolicznościowy z okazji 60-lecia pracy „Naszej Księgarni”, nr 51/69 — typową kartkę z okazji świąt Bożego Narodzenia; nr 52/69 — kartkę noworoczną; nr 17/69 — plakat pierwszomajowy (wykonany ręką dziecka); nr 29/69 — plakat z okazji 22 Lipca z typowym lipcowym hasłem. Tego typu *d o s ł o w n o ś ć* stanowi konsekwencję funkcjonowania czasopisma w komunikacji masowej.

Częsty brak autorstwa wskazuje na przynależność tekstu do czasopisma⁸. Decyduje o tym również fragmentaryczność zamieszczonych na stronie tytułowej wierszy oraz brak tytułu. Teksty te są często fragmentami większych całości, jednak zamieszczone wraz z kodem plastycznym — tworzą dla odbiorcy całość. Każdy bowiem komunikat czasopisma ma pewną wartość samoistną, choć wszystkie komunikaty zawarte w przekazie globalnym przynależą do jednego kontekstu⁹. Tekst literacki — w tym wypadku wiersz — praktycznie skończony, opatrzone nazwiskiem autora, tytułem, traci w trakcie komunikacji prasowej swą autonomię i staje się formą jeszcze raz tworzoną w procesie kodowania, a następnie dekodowania¹⁰. O sposobie „kodowania” wierszy w czasopiśmie dziecięcym decyduje nadawca — dysponent tekstów. Jest to zwykle redaktor (redakcja) — nie autor. To on dba, by komunikat był właściwie i bez większych trudności zrozumiany, „właściwie” — oznaczać będzie gust, wolę, kompetencję językową nadawcy-dysponenta (por. schemat 1).

Nadawca-dysponent decyduje o stylu i funkcji czasopisma oraz zawartych w nim komunikatów. Styl i funkcja czasopisma wyznaczają jeszcze jedną, istotną dla struktury wierszowanych komunikatów kategorię — odbiorcę wirtualnego. Ten wyznacznik w „Świerszczyku” okrzepł na tyle (w podtytule — „Tygodnik dla młodszych dzieci”), że stał się jedną z cech stylu tekstów wierszowanych. Pojęcie to zna teoria literatury¹¹. Wyróżnia ona od-

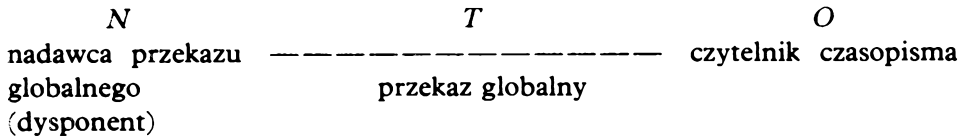
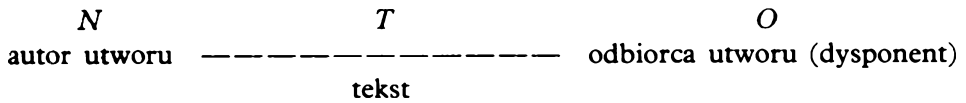
⁸ W rocznikach nowych autor jest podpisany pierwszą literą imienia i nazwiskiem (też jakby skrót informacji o autorze).

⁹ „Przekaz globalny” (termin J. Lalewicza: *Komunikacja językowa a literatura*. Warszawa—Wrocław—Kraków—Gdańsk 1975, s. 136): „utworzony przez daną publikację w całości”.

¹⁰ Por. tamże, s. 136.

¹¹ Por. J. Głowiński: *Style odbioru*. Kraków 1977, s. 60—92.

**Funkcjonowanie utworu literackiego
w czasopiśmie**

biorcę wirtualnego w sensie węższym, ściśle językowym, który jest w tekście utworu przywoływany bezpośrednio (przez zwroty do niego, zaimki, formy czasownikowe), oraz w sensie szerszym, kiedy to każdy tekst w sposób konieczny tak czy inaczej sytuuje odbiorcę. Czyni to przez swoją strukturę zakładającą pewne zachowania czytelnika, sugeruje mu pewne wyznaczniki odbioru.

Rozpatrywany z tej perspektywy wiersz skierowuje do odbiorcy znaczenia pojawiających się w nim konstrukcji językowych, wprowadza owe znaczenia w system sensów warunkowany jego sytuacją w świecie, kulturą, w jakiej żyje. Wirtualny odbiorca komunikatów zamieszczonych w czasopiśmie to osoba abstrakcyjna, skupiająca w sobie cechy, które mogą przynależeć do odbiorców rzeczywistych. Bezpośredni zwrot do czytelnika to zjawisko nienowe w poezji dla dzieci — występował zwłaszcza w jej nurcie dydaktycznym. Podobnie jak w poezji publikowanej poza czasopiśmem, usytuowanie owego odbiorcy w sensie węższym bywa częstym składnikiem struktury wierszy w „Świerszczyku” (tak jest w 12 „wstępnych” tekstach). „Ty” liryczne wiąże się tu z okazjonalnością języka poezji — dotyczy postrzegania zmysłowego, wykonania czynności interpretacyjnych:

Słyszysz? Jak szemrzą kropelki u dachu?
I słuchaj, jak gra ta muzyka.
Sam spojrzij na tego pana,
jaka mina zafrasowana.

W poezji dla dzieci nie skrywa się zwykle przed czytelnikami l i t e r a c k o ś c i. Autor książeczki, wiersza nie utożsamia się z czytelnikiem, przeciwnie — swą postawę określa przez wyraźne zróżnicowanie ról w układzie: „ja” i „wy” (lub „ja” i „ty” albo „on, pan poeta” i „wy, mali odbiorcy”), oprócz tego podmiot wypowiadający tak się sytuuje, że mówi on jakby w imieniu od-

biorcy¹². W „Świerszczyku” — na skutek współwystępowania kodu werbalnego i kodu plastycznego oraz ich wzajemnego oddziaływania — rola autora zanika. Odbiorca czasopisma może być przekonany, iż nadawcą komunikatu jest dziecko, jego rówieśnik z okładki, z rysunku¹³: strona tytułowa przedstawia uśmiechniętą buzię dziecka — w tekście pod rysunkiem: *Znalazłem źdźbło trawy*; ilustracja przedstawia dziewczynkę stojącą przy przejściu przez jezdnię, w tekście mamy: *Kiedy chcę przejść przez jezdnię na drugą stronę — przystaję*. Takie współdziałanie rysunku i wiersza będzie sytuowało odbiorcę podobnie, jak komunikaty literackie, w których występuje podmiot zbiorowy¹⁴. Odbiorca może stać się wówczas jednym z uczestników owego kolektywnego „my”, co go odpowiednio sytuuje wobec całego przekazu: staje się uczestnikiem chóru wypowiadającego wiersz.

Funkcja komunikatu zmienia się wtedy z dydaktycznej w autodydaktyczną (jak w zabawie w dorosłych)¹⁵. Sytuacja liryczna stawia zatem odbiorcę w sytuacji gry, w której on sam (odbiorca-dziecko) *gra ze światłami w zielone*, tak jak w innych komunikatach wstępnych wypowiadał słowa: *wiemy coraz więcej* (ja i inne dzieci), *poznamy inne słowa* itd. Transformacja dydaktyzmu w spontaniczny autodydaktyzm sugeruje partnerstwo między redagującymi i czytelnikami, sytuację współredagowania, co może ułatwić oddziaływanie wychowawcze na czytelników. Teksty takie (w których podmiot wypowiadający się — *ja*, często dziecko, *my* — dzieci zwraca się do *ciebie*, *was* — dzieci) byłyby więc nawiązaniem dialogu z odbiorcą i postawieniem go w sytuacji rozmowy z nadawcą¹⁶.

W pozostałych komunikatach (z okładek) sytuacja liryczna¹⁷ rysuje się następująco: odbiorca — dziecko jest świadkiem czyjejs rozmowy, czyjejs bezpośrednio przytoczonej wypowiedzi¹⁸. W kilkunastu wypadkach mamy zbliżenie do sytuacji rozmowy, dialogu przez zadawanie pytań i udzielanie odpowiedzi¹⁹. W poezji dla dzieci nagromadzenie pytań pełni funkcję stylizacji na język dziecka ciekawego otaczającego je świata²⁰. Odbiorca „Świerszczyka”

¹² Por. E. Balcerzan: *Odbiorca w poezji dla dzieci*. W: *Społeczne funkcje tekstów literackich i paraliterackich*. Red. S. Żółkiewski i inni. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1974, s. 48—50.

¹³ Tak jest w 19 komunikatach (10 z 1981/1982, 9 z 1969 r.).

¹⁴ Komunikat zdaje się mówić: *ja* — nadawca jestem dzieckiem — tak jak ty odbiorca, więc *ja* jak ty, *ja* i ty → *my* (19 tekstów — w tym 6 razy występuje kolektywne *my*)

¹⁵ E. Balcerzan: *Odbiorca w poezji...*, s. 46—47.

¹⁶ Dotyczyłoby to w sumie 31 (z 70) tekstów wstępnych z obu roczników.

¹⁷ Terminu „sytuacja liryczna” używa E. Balcerzan (*Przez znaki*. Poznań 1972, s. 235). Jest to „sytuacja tekstu w świecie przedstawionym, który stanowi przestrzeń aktu komunikacji między «autorem», a «czytelnikiem wirtualnym»”.

¹⁸ Z takim „udramatyzowaniem” tekstu przez przytoczenie mowy niezależnej spotykamy się w 12 komunikatach (5 z 1981/1982, 7 z 1969 r.).

¹⁹ W 14 tekstach (6 z 1981/1982, 8 z 1969 r.).

²⁰ A. Bałuch: *Poezja współczesna w szkole podstawowej*. Warszawa 1984, s. 33.

jest starszy, sam potrafi odpowiedzieć na wiele pytań i odpowiada na nie w szkole. Zadawane w tekstach pytania i odpowiedzi, które się pojawiają, stylizują sytuację komunikacyjną na rozmowę lekcyjną, trochę inną (dydaktyzm w sytuacji g r y przechodzi w autodydaktyzm — zabawę w „pytanie”): *Cóż to za kulka czerwona wśród oszronionych gałęzi?* — odpowiedź: *Gil. Wydziobuje nasiona, które mróz tutaj uwięził*; pytanie: *Kto tam w rzece pluska?* — odpowiedź: *A to sum*.

Duża liczba zdań pytających (które pojawiają się w tekstach z pierwszej strony „Świerszczyka”) nawiązuje do sytuacji rozmowy, stwarza też możliwość powiązania tekstu z ilustracją. Kod plastyczny w takich wypadkach „odpowiada” odpowiedź, pomaga w rozwiązaniu problemu z tekstu. Jeśli z tej perspektywy spojrzymy na tytułowe komunikaty czasopisma, pojawi się pewien schemat sytuacji komunikacyjnej: „sprawdzam twoje (odbiorcy) wiadomości — odpowiedz, zgadnij; w rozwiązaniu pomoże ci ilustracja”. Schematyczna sytuacja (w tekście — zdanie pytające i odpowiedź, odpowiedź „plastyczna”) stwarza iluzję rozmowy z odbiorcą²¹.

Na pierwszej stronie „Świerszczyka” pozostajemy więc głównie w kręgu języka „mówionego”²²: sugerowany dialog z odbiorcą (bezpośrednie zwroty *ja, my do ciebie, was*), rozmowa lekcyjna (zдания pytające, odpowiedzi), przytaczana mowa niezależna bohaterów lirycznych. Język mówiony bowiem jest bliższy dziecku rozpoczynającemu naukę szkolną²³.

Czasopismo dla dzieci zakłada, iż treści informacyjne i publicystyczne powinny być podawane w sposób emocjonalny²⁴. Funkcję takich informacji spełniają niektóre teksty (ze strony tytułowej), powiadamiając odbiorców o pewnych faktach czy jakimś stanie ustalonym na skutek owych faktów, a więc o zbliżaniu się określonych pór roku, o pierwszym dniu wiosny, o pierwszym śniegu, o dniu nauczyciela, górnika, o pierwszym dniu roku szkolnego, o świętach. Nadawca-dysponent wybiera spośród innych takie teksty, które zmniejszają do minimum czas pisania i czas odbioru²⁵. Nadawcę-dysponenta interesuje w utworze to wszystko, co dany tekst może znaczyć w chwili odbioru czasopisma. Wszelkie walory czasowe poezji sprowadzają się wówczas do wiedzy nadawcy o aktualnym zapotrzebowaniu na określoną treść. Na przykład w numerze z 27 kwietnia 1967 r. na stronie tytułowej przytoczone są dwie strofy liryku T. Lenartowicza *Kalina* bez tytułu, podpisane

²¹ Uczestnicy rozmowy tym razem nie są równorzędni, ale tę „nierównorzędną” nie zawsze musi odbiorca odczuwać.

²² Język „mówiony” tutaj znaczy „wypowiadany”, jego cechami zajmę się w innym miejscu.

²³ Por. D. Bula, B. Niesporek: *O nabywaniu doświadczeń językowych*. „Polonistyka” [w druku].

²⁴ Por. J. Papużińska: *Wychowawcza rola...*, s. 82.

²⁵ Por. J. Lalewicz: *Komunikacja językowa...*, s. 139—140.

tylko inicjałami poety²⁶. Dla odbiorcy jest to komunikat skończony, który — określając zjawiska zachodzące w przyrodzie także w chwili czytania (*majowe słońce* mogło świecić także w chwili odbioru), stanowi dla niego tekst w całości współczesny. Ta przyległość czasowo-tematyczna, niwelująca dystans między sytuacją pisania (tekstu) a sytuacją czytania (czasopisma), różni komunikat literacki w ogóle od komunikatu literackiego w czasopiśmie.

Czas w „Świerszczyku” (a także w innych periodykach) niesie z sobą corocznie zespół podobnych lub identycznych znaczeń. Co roku o tej samej porze wiersze mają podobne lub takie same znaczenia — podyktowane rytmem przyrody, roku szkolnego, świąt²⁷. Ta rytmiczność (dyktowana także rytmem publikacji) wykazuje wiele podobieństw do czasu liturgicznego²⁸. Może ona w odczuciu odbiorcy zmieniać rytm czasu kalendarzowego — wydłużać go, skracać (np. na stronie tytułowej faworyzowanym tematem jest lato).

Już wcześniej zaznaczono, że sposób wyznaczania sytuacji komunikacyjnych jest wyraźnie schematyczny, stereotypowy. Stereotyp stanowi w prasie jeden z podstawowych nośników treści przeznaczonych do potocznego, masowego odbioru²⁹. Podatność stereotypu na upraszczanie, zdolność do odciążania pamięci, zapewniania poczucia pewności i stabilizacji mają swój aspekt praktyczny w komunikacji, w której odbiorcą jest dziecko. W „Świerszczyku” pewien typ schematu istnieje w sytuacji komunikacyjnej, jaką wyznacza funkcjonowanie wiersza w czasopiśmie, sytuacji dokładnie określonej — z częstym nadawcą dziecięcym zwracającym się w rozmowie do odbiorcy-dziecka (nieokreślone składniki aktu komunikacji uzupełnia ilustracja, często „tłumaczy” tekst na kod plastyczny). Stereotypowa jest sytuacja

²⁶ Nr 17 z 1967 r.:

Rosła kalina z liściem szerokim, nad modrym w gaju rosła potokiem.	Drobny deszcz pila, rosę zbierała. W majowym słońcu liście kapala.
---	--

²⁷ Jako przykłady można przytoczyć teksty z okładki związane z latem z:

a) 25 lipca 1982 r. (nr 30),

b) 27 lipca 1969 r. (nr 30):

a) Na plaży piasek parzy. Słońce przypieka psa i człowieka. Co zrobi małeć w takim upale? Zje zimne lody, wskoczy do wody...	b) Błękit i słońce. W słońcu rzeka świeci. Pełno hałasu w wodzie i na plaży. Bawią się, kąpią, ochlapują dzieci. Woda je chłodzi, słońce mocno praży.
---	--

²⁸ Por. E. Kwaśniewski: *Rola magazynów prasowych...*, s. 54—55.

²⁹ Prawie wszystkie opracowania dotyczące funkcjonowania stereotypu w kulturze masowej odwołują się lub opierają na teorii stereotypu opracowanej przez Waltera Lippmana. Według niego „stereotyp to obraz w głowie ludzkiej odnoszący się do jakiegoś zjawiska społecznego, obraz jednostronny, schematyczny, to zarazem opinia o tym zjawisku”. Zob. Z. Gostkowski: *Teoria stereotypu i poglądy na opinię społeczną W. Lippmana*. „Archiwum Historii i Filozofii Myśli Społecznej” 1959, nr 5, s. 50.

komunikacyjna dialogu — bezpośredniego zwrotu do odbiorcy lub sugerowanej z nim rozmowy i częstych poleceń dotyczących odbioru. Język tych komunikatów (w założeniu nadawcy), przez swoją „mówioność”, staje się również bliższy dziecku, którego kompetencja językowa odnosi się głównie do języka mówionego. Funkcjonowanie schematu w tym zakresie okazuje się nieuniknione (zwłaszcza, że dotyczy komunikacji masowej). Stereotypowa jest również rzeczywistość przedstawiona, mierzona stałym rytmem czasu upływającego między kolejnymi wydaniem czasopisma i powtarzającymi się co roku wydarzeniami.

Rozdział II

STATYSTYCZNA I SEMANTYCZNA STRUKTURA SŁOWNICTWA

Celem tej analizy było ukazanie wierszy dla dzieci na tle opozycji: język pisany — język mówiony, natomiast w zakresie rzeczownika — próba przedstawienia funkcjonowania stereotypu i schematu.

Podstawą analizy były wiersze ze „Świerszczyka” zamieszczone w dwu rocznikach: 1981 i 1982. Jako materiały porównawcze posłużyły mi teksty wierszy zawarte w roczniku 1969. Za jednostkę badania przyjął wyraz graficzny¹. Badaniami nie objęłam wszystkich części mowy — jedynie te, które mają decydujący wpływ na określenie odmiany języka polskiego (stosunek rzeczownika do czasownika, zaimek, wyrazy atrybutywne: przymiotnik, przysłówki). Analizy ogólne dotyczą zatem tylko tekstu (nie słownika). Bardziej szczegółowo zajmuję się rzeczownikiem, jako tą częścią mowy, która w wierszu daje największe możliwości skojarzeń.

Struktura gramatyczna słownictwa

Wielkość próby wynosiła 28 331 wyrazów. Zbadałam kolejno udział poszczególnych autosemantycznych części mowy w tekście (por. tab. 1).

¹ Por. M. Zarębina: *Próba statystycznej analizy słownictwa polszczyzny mówionej*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1985, s. 17—18: „[...] wyraz graficzny po przekodowaniu wypowiedzi mówionej na pisaną. Od tej zasady są też odstępstwa w obu kierunkach, tj. jeden wyraz graficzny może być przypisany do dwóch wyrazów statystycznych i na odwrót (np. rucho- końcówki czasownika i »się« — przy czasownikach typu: śmieje się).”

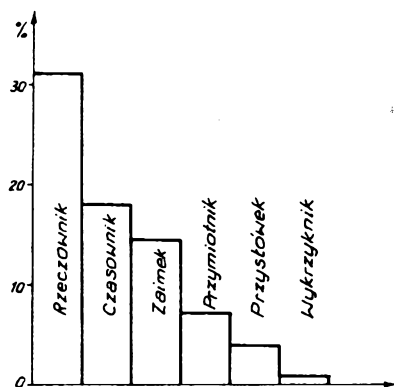
**Udział części mowy w tekstach wierszy dla dzieci
w porównaniu z innymi tekstami**

Część mowy	Wiersz dla dzieci		Literatura oralna ² [w %]		Język pisany ³ [w %]		Język mówiony ⁴ [w %]		
	[w %]	[w liczbach bezwzględnych]	pieśń ludowa	opowiadanie gwarowe	prasa	poezja współczesna	w całej próbie	szkolny	dzieci
Rzeczownik	31,25	8853	26	18,6	30,4	36,9	21,52	26,5	21,59
Czasownik	18,12	5134	21,9	25,1	17	16,73	19,1	17,84	21
Przymiotnik	7,18	2035	5,1	1,4	9,5	9,63	5,35	6,91	4,53
Przysłówek	3,99	1130	1,7	1,6	5,5	4,47	7,9	7,15	7,81
Zaimek	14,5	4108	17,2	23,6	12,9	9,79	18,99	16,48	18,12
Wykrzyknik (z onomatopcją)	0,89	252	4	—	—	0,42	0,6	0,19	1,06

Na wykresie 1 przedstawiłam graficznie udział wybranych części mowy w wierszach z czasopisma.

Wykres 1

Udział wybranych części mowy w tekście wierszy dla dzieci

² Por. J. Bartmiński: *Derywacja stylistyczna*. Lublin 1977, s. 83—85.

³ Por. W. Pisarek: *Frekwencja wyrazów w prasie*. Kraków 1972, s. 34 (komentarze prasowe); M. Zembaty-Michalakowa: *Poezja J. Przybosa w świetle badań statystyczno-językowych*. Wrocław 1982, s. 17—18.

⁴ Por. M. Zarębina: *Próba...*, s. 59—65. Autorka analizowała 10 prób języka mówionego. Wyniki próby zbiorczej oznacza ona terminem „język mówiony”. Cytując za autorką wyniki poszczególnych prób, wpisuję w nawiasie nazwę środowiska, z którego pochodzą teksty, albo oznaczam je za autorką jako powstałe w sytuacji oficjalnej lub nieoficjalnej. Wyniki obliczone przez M. Zarębinę dla próby zbiorczej oznaczam terminem „język mówiony”.

Styl wierszy dla dzieci jest nominalny — widać wyraźną przewagę rzeczownika nad czasownikiem, wskaźnik nominalności (czyli stosunek form rzeczownika do czasownika) w tekście wynosi:

$$W_n = \frac{S_n}{V_n} = \frac{8853}{5134} = 1,72^5,$$

gdzie:

S_n — ogół rzeczowników,

V_n — ogół czasowników w tekście.

Pod względem udziału rzeczownika tekst wierszy zbliża się do tekstu języka pisanego (prasy) ⁶. Większy jest też udział związanego z rzeczownikiem przymiotnika (por. tab. 1). Udział ten zbliża się nawet do języka mówionego (próba szkolna) i jest znacznie niższy od udziału tej części mowy w języku pisanym ⁷. Udział czasownika jest wyższy niż w języku pisanym (prasy) i zbliżony do tekstu języka mówionego w sytuacji oficjalnej (próba szkolna). Bardzo niski jest udział przysłówka, znacznie niższy niż w tekstach mówionych, a także w tekście pisanym, wyższy natomiast niż w tekstach mówionych gwarowych i w pieśni ludowej (literatura oralna). Wiąże się to z dużym udziałem zaimka w wierszach dla dzieci (znacznie wyższym niż w języku pisanym, choć niższym od tekstów języka mówionego).

Udział wyrazów atrybutywnych potraktowanych łącznie jest znacznie niższy niż w tekstach języka pisanego, a nawet niższy od tego udziału w tekstach mówionych w sytuacji oficjalnej. Wskaźnik ten zbliża się do udziału wyrazów atrybutywnych w tekstach mówionych w sytuacji nieoficjalnej — por. tab. 2.

Tabela 2

Procentowy udział wyrazów atrybutywnych w wierszach dla dzieci i w innych tekstach

Część mowy	Wiersze dla dzieci	Język pisany (prasy)	Język mówiony		Literatura oralna	
				dzieci	pieśń ludowa	opowiadanie gwarowe
Przymiotnik	7,18	9,54	5,35	4,53	5,1	1,4
Przysłówki	3,99	5,54	7,90	7,81	1,7	1,6
Razem	11,17	15,08	13,25	12,34	6,8	3,0

U w a g a: Por. źródła w tab. 1.

⁵ Ten sam wskaźnik dla tekstów mówionych wynosi: język mówiony potoczny — 0,9, język mówiony dzieci — 1,02, język mówiony (dyskusje) — 1,6 (według M. Zarębiny: *Próba...*, s. 137—138, dla tekstów pisanych: reportaże — 2,5, *Lalka* — 1,14, *Pan Tadeusz* — 1,7, podreczniki — 6,6).

⁶ Por. W. Pisarek: *Frekwencja...*, s. 34.

⁷ Por. tamże.

Duży udział zaimka, wyrazu-substytutu w stosunku do wyrazów imiennych, ma motywację pragmatyczną, pojawia się on w mowie ustnej, spontanicznej, żywej, wynika z konsytuacji⁸, natomiast rzadziej występuje w tekstach pisanych. Jego znaczny procent w tekstach wierszy dla dzieci można tłumaczyć sytuacyjnością tych wierszy (uwikłaniem w sytuację w czasopiśmie i w konsytuację z ilustracją).

Jeśli spojrzeć na leksykę wierszy dla dzieci pod kątem opozycji: język mówiony — język pisany, jest ona bliska nominalności tekstów pisanych. Opozycja języka nazywającego i wskazującego (uwikłanego w sytuację): rzeczownikowego i zaimkowego, zbliża wiersz dla dzieci do tekstów mówionych w sytuacji oficjalnej. Na mówiony charakter tych wierszy wskazuje także niski procentowo udział wyrazów atrybutywnych oraz stosunkowo wysoki procent wykrzyknika (ilościowo zbliżony do tekstów mówionych w sytuacji nieoficjalnej). Wykrzyknik stanowi bowiem oznakę spontaniczności i emocjonalności mowy żywej⁹. Statystyczne cechy słownictwa wierszy dla dzieci sytuują je wśród tekstów pisanych, z silnym ciążeniem ku językowi mówionemu.

Najczęstsze hasła

Wśród czasowników najczęstsze hasła to¹⁰: *być i mieć*, czasowniki ruchu: *iść, chodzić, pójść, uciec — uciekać, biegać, płynąć, nieść — nosić, spotkać — spotykać*, czasowniki modalne: *chcieć, móc, prosić*, określenia postrzegania zmysłowego i umysłowego: *wiedzieć, widzieć, patrzeć, spojrzeć, słyszeć — słyszać, słuchać, znać*, verba dicendi: *mówić, powiedzieć, rzec* oraz: *zacząć, spać, stać, dać, rosnąć*. Wszystkie one mogą się łączyć z podmiotem wyrażonym czasownikiem osobowym (często wyłącznie z takim)¹¹.

Pod względem semantycznym istotna jest grupa czasowników związanych z postrzeganiem zmysłowym, gdyż one (i ich forma gramatyczna) zawierają wskazówki do odbioru tekstu (kontekstu, konsytuacji)¹². Znaczna liczba najczęstszych czasowników z wierszy dla dzieci występuje również wśród wyrazów o najwyższej frekwencji w innych tekstach mówionych i pisanych

⁸ Por. S. Jodłowski: *Ogólnojęzykoznawcza charakterystyka zaimka*. Wrocław—Warszawa—Kraków 1973.

⁹ Por. *Stylistyka Bally'ego*. Red. M. R. Mayenowa. Warszawa 1966, rozdział *Mechanizm ekspresywności językowej (na temat roli wykrzyknika i onomatopei w mowie)*, s. 110—149.

¹⁰ O f = od 450 do 21, N = 28 331.

¹¹ Co jest cechą czasowników potocznych, por. D. Buttler: *Czasowniki potoczne współczesnej polszczyzny*. W: *Socjolingwistyka*. T. 4. Red. W. Lubaś. Warszawa—Katowice—Kraków 1983, s. 57.

¹² „Spójrz przez okno”, „Patrz”, „Wąchaj”, „Słuchaj”, „Słyszysz?”, „Widzisz”.

(*być, mieć, prosić, wiedzieć, chcieć, móc, iść, mówić, powiedzieć*)¹³. Czasowniki te należą do podstawowego słownictwa naszego języka.

Najczęstsze przymiotniki w wierszach dla dzieci to¹⁴: określenia cechy koloru: *biały, zielony, czarny, srebrny, złoty, kolorowy, żółty, czerwony, szary, błękitny*; cechy wielkości: *mały, wielki, duży*; ponadto inne jakości: *stary, piękny, miły, dobry, zły, ciepły, cały, pełny*. Pewna część tych przymiotników pokrywa się z występującymi w tekstach mówionych lub uznanych za mówione¹⁵. Pozostałe można uznać za typowe dla wierszy, w tym także dla tekstów literatury dziecięcej — są to przede wszystkim określenia kolorów (w różnych stopniach). Jako epitety przymiotnikowe stanowią one poetyzmy wierszy dla dzieci (por. rozdz. IV). Niektóre z nich są stylistyczne (literacko) nacechowane (np. *piękny* — a nie *śliczny* czy *ładny*, *błękitny* — a nie *niebieski*)¹⁶. Są one także obecne w porównaniach występujących w wierszach dla dzieci w co 35. wersie. Porównania te eksponują przede wszystkim cechę koloru (w 71% porównań), oddziałując szczególnie na zmysł wzroku.

Zajęłam się głównie rzeczownikami jako kategorią tematyczną: „[...] wyrazy tematyczne [są — B. N.] mniej lub bardziej związane z jakimś tematem lub rodzajem tematów, ich użycie implikuje wprowadzenie do tekstu rzeczy, faktów lub idei w określonym przypadku. [...] Słowami tematycznymi są słowa konkretne.”¹⁷ Mimo że słowami tematycznymi są także przymiotniki, przysłówki, częściowo czasowniki, wybrałam rzeczowniki, gdyż na podstawie badań okazało się, iż w konkretnej sytuacji mówiącym przychodzą na myśl te słowa, które są nierozdzielnie z ową sytuacją związane, przeważnie *r z e c z o w n i k i*. Inne części mowy pojawiają się natomiast tylko wtedy, kiedy wyrażają związki i stosunki między rzeczami¹⁸. W przyjęciu rzeczowników za wyrazy tematyczne utwierdziły mnie rozważania K. Wyki, który omawiając właściwości tekstów poetyckich, stwierdził, iż tylko wokół rzeczownika możliwości skojarzenia (człon metaforyzacyjno-obrazowy) leżą luźno, czasownik zaś asocjacje przerzuca na złączoną z nim część składniową¹⁹. Ponadto

¹³ M. Zarębina: *Próba...*, s. 164; por. też J. Bartmiński: *Derywacja...*, s. 100. Najczęstsze hasła czasownikowe pokrywają się także z częstymi w pieśni i wierszu ludowym czasownikami.

¹⁴ O f = od 60 do 10.

¹⁵ Por. M. Zarębina: *Próba...*, s. 165—166: *mały, wielki, duży, cały, dobry*; J. Bartmiński: *Derywacja...*, s. 101: *stary, miły, biały, cały, zielony, dobry*.

¹⁶ Por. J. Bartmiński: *Derywacja...*, s. 99: „[...] słownictwo stylistyczne nacechowane poetycko lub inaczej, ekwiwalentne wobec słownictwa tematycznego”; także M. Zembaty-Michalakowa: *Poezja...*, s. 284—285.

¹⁷ Por. R. Michea: *Vocabulaire et culture*. „Les Langues Modernes” 1950, nr 44, s. 187—192 (za W. Miodunką: *Teoria pól językowych. Społeczne i indywidualne ich uwarunkowania*. Warszawa—Kraków 1980, s. 57).

¹⁸ W. Miodunka: *Teoria...*, s. 59.

¹⁹ K. Wyka: *Słowa-klucze*. W: *Stylistyka polska. Wybór tekstów*. Wstęp i opracowanie E. Miodońska-Brookes, A. Kulawik, M. Tatała. Warszawa 1973.

z badań P. Guirauda wynika, że w poezji lirycznej brak czasowników o dużych częstotliwościach²⁰.

Z zebranych rzeczowników, których frekwencja w tekście wynosi 8853, utworzyłam listę rangową (liczba haseł w słowniku rzeczowników = 2538). Występują na niej rzeczowniki o $f = 80$ ($r = 1$) do 9 (tab. 3). Pojedyncze słowo-hasło obejmuje wszystkie formy fleksyjne danego rzeczownika, ewentualne warianty morfologiczne i fonetyczne. Derywaty (deminutiva) występują osobno. Rubryka 5. w tab. 3. odpowiada hasłom z rubryki 2. (obejmuje frekwencję tych haseł z rubryki 2. i 4. łącznie). Odpowiedniość tę oznaczam tekstem półgrubym. Szczegółowe objaśnienie tej listy — w podrozdziale *Filia-cja słownictwa w czasie*.

Tabela 3

Lista rangowa rzeczowników o $f \geq 9$

Lp.	Ranga		Rocznik 1981 i 1982		Ranga		Rocznik 1969		Razem	
	1		2		3		4		5	
	<i>r</i>		<i>f</i>		<i>r</i>		<i>f</i>		<i>r</i>	<i>f</i>
1.	1.	słońce	80	1.	las	63	1.	140		
2.	2.	mama	69	2.	mama	61	2.	130		
3.	2.	wiatr	69	3.	słońce	60	4.	110		
4.	3.	dzień	65	4.	drzewo	47	5.	107		
5.	4.	pan	64	5.	dzień	43	8.	80		
6.	5.	drzewo	60	6.	wiatr	41	5.	107		
7.	5.	woda	60	7.	dziecko	40	6.	92		
8.	6.	świat	56	8.	śnieg	32	9.	79		
9.	7.	niebo	53	8.	woda	32	8.	80		
10.	8.	ptak	52	9.	bajka	30	7.	83		
11.	8.	dom	52	9.	niebo	30	10.	78		
12.	9.	las	50	10.	droga	29	3.	113		
13.	9.	liść	50	11.	łąka	28	12.	73		
14.	10.	lato	48	11.	ptak	28	13.	72		
15.	11.	ziemia	46	12.	dom	26	15.	67		
16.	12.	kot	45	12.	czas	26	18.	63		
17.	12.	noc	45	13.	chmura	25	14.	68		
18.	13.	kwiat	43	13.	głowa	25	17.	65		
19.	14.	oko	38	13.	noc	25	20.	58		
20.	14.	głowa	38	14.	lato	24	18.	63		
21.	15.	zima	37	14.	okno	24	21.	57		
22.	16.	dzieci	34	14.	wiosna	24	11.	74		
23.	16.	pole	34	15.	góra	23	24.	54		
24.	16.	śnieg	34	15.	góra (kierunek)	23	16.	66		
25.	17.	góra (szczyt)	33	15.	jesień	23	22.	56		
26.	17.	łąka	33	15.	liść	23	19.	61		
27.	17.	sen	33	15.	świat	23	31.	42		
28.	18.	chmura	32	16.	kwiat	22	21.	57		
29.	19.	trawa	31	17.	mroz	21	29.	44		
30.	19.	księżyc	31	17.	ziemia	21	26.	49		

²⁰ J. S a m b o r: *Słowa i liczby*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1972, s. 227.

Lp.	1	2		3	4		5	
	r		f	r		f	r	f
31.	20.	smok	30	18.	miasto	20	35.	38
32.	20.	morze	30	18.	oko	20	26.	49
33.	20.	szkoła	30	18.	pole	20	27.	46
34.	21.	gó <i>ra</i> (kierunek)	29	18.	pociąg	20	25.	52
35.	21.	jesień	29	18.	zima	20	25.	52
36.	21.	noga	29	19.	deszcz	19	31.	42
37.	22.	serce	28	19.	morze	19	37.	36
38.	22.	bajka	28	20.	kot	18	20.	58
39.	22.	chwila	28	20.	księżyc	18	28.	45
40.	22.	wiosna	28	20.	praca	18	25.	52
41.	23.	droga	26	20.	Pimpek	18	23.	55
42.	24.	koniec	25	21.	chwila	17	39.	34
43.	24.	list	25	21.	piosenka	17	35.	38
44.	24.	rzeka	25	21.	róża	17	34.	39
45.	24.	tato	25	22.	koń	16	38.	35
46.	24.	wieczór	25	22.	ogon	16	38.	35
47.	25.	babcia	24	22.	łód	16	41.	32
48.	25.	gwiazda	24	22.	pan	16	41.	32
49.	25.	miasto	24	22.	słoń	16	29.	44
50.	25.	motyl	24	22.	szkoła	16	35.	38
51.	25.	pani	24	23.	ogród	15	39.	34
52.	26.	pociąg	23	23.	ręka	15	30.	43
53.	27.	dół	22	23.	staw	15		
54.	27.	wakacje	22	23.	worek	15		
55.	28.	czas	21	23.	zając	15		
56.	28.	deszcz	21	24.	klucz	14	33.	40
57.	28.	król	21	24.	kolega	14		
58.	28.	książka	21	24.	listek	14		
59.	28.	mysz	21	24.	motyl	14		
60.	28.	nos	21	24.	obłok	14		
61.	28.	obłok	21	24.	ryba	14	38.	35
62.	28.	ogród	21	24.	rzeka	14	37.	36
63.	28.	okno	21	25.	konik	13	28.	45
64.	28.	strona	21	25.	chmurka	13	40.	33
65.	28.	tramwaj	21	25.	list	13		
66.	28.	życie	21	25.	noga	13		
67.	29.	podróż <i>e</i>	20	25.	sosna	13		
68.	29.	praca	20	25.	sowa	13	35.	38
69.	29.	stacja	20	25.	tato	13		
70.	30.	koń	19	25.	trawa	13	38.	35
71.	30.	ludzie	19	26.	kwiatek	12	45.	28
72.	31.	burza	18	26.	rakieta	12	46.	27
73.	31.	cień	18	26.	raz	12		
74.	31.	dłoń	18	26.	strona	12		
75.	31.	ręka	18	26.	ulica	12	40.	33
76.	31.	szpak	18	27.	akacja	11		

l.p.	1		2		3		4		5	
	r	f	r	f	r	f	r	f	r	f
77.	32.	głos	17	27.	27.	gałązka	11			
78.	32.	fala	17	27.	27.	górnik	11			
79.	32.	strach	17	27.	27.	kura	11			
80.	32.	wróbel	17	27.	27.	lis	11			
81.	33.	brat	16	27.	27.	Michał	11			
82.	33.	mróz	16	27.	27.	pióro	11	36.		37
83.	33.	parasol	16	27.	27.	ząb	11			
84.	33.	raz	16	27.	27.	żołnierz	11	45.		28
85.	33.	skrzydło	16	28.	28.	brawo	10	47.		26
86.	33.	słowo	16	28.	28.	korale	10	48.		25
87.	33.	złoto	16	28.	28.	Koszalin	10			
88.	34.	kolor	15	28.	28.	pierozki	10			
89.	34.	mak	15	28.	28.	pora	10			
90.	34.	piasek	15	28.	28.	skrzydło	10			
91.	34.	pora	15	28.	28.	stół	10			
92.	34.	sad	15	28.	28.	Szczecin	10			
93.	34.	słonko	15	28.	28.	światło	10			
94.	34.	szyba	15	28.	28.	wieczór	10			
95.	34.	uliczka	15	28.	28.	pani	10			
96.	34.	ząb	15	29.	29.	burza	9			
97.	34.	zieleni	15	29.	29.	choinka	9			
98.	35.	buty	14	29.	29.	dal	9			
99.	35.	dzwonek	14	29.	29.	gąska	9			
100.	35.	imię	14	29.	29.	koło	9			
101.	35.	mrówka	14	29.	29.	kogut	9			
102.	35.	róża	14	29.	29.	koniec	9			
103.	35.	ryba	14	29.	29.	kraj	9			
104.	35.	ucho	14	29.	29.	litera	9			
105.	36.	chmurka	13	29.	29.	ludzie	9			
106.	36.	grzyb	13	29.	29.	para	9			
107.	36.	klasa	13	29.	29.	paw	9			
108.	36.	kolega	13	29.	29.	plon	9			
109.	36.	matka	13	29.	29.	jagoda	9			
110.	36.	mleko	13	29.	29.	samochód	9			
111.	36.	osa	13	29.	29.	sen	9			
112.	36.	panna	13	29.	29.	słoneczko	9			
113.	36.	promień	13	29.	29.	słowo	9			
114.	36.	przepiórka	13	29.	29.	święto	9			
115.	36.	schody	13	29.	29.	ucho	9			
116.	36.	uśmiech	13	29.	29.	Wrocław	9			
117.	36.	wąsy	13	30.	30.	samolot	8			
118.	37.	drzwi	12	R a z e m 117 hasel						
119.	37.	kotek	12							
120.	37.	listek	12							
121.	37.	maszyna	12							
122.	37.	miejsce	12							
123.	37.	pies	12							

L_1 — liczba haseł zbioru pierwszego (rocznik 1981 i 1982),

L_2 — liczba haseł zbioru drugiego (rocznik 1969)²¹.

Wśród haseł tematycznych porównywanych zbiorów widać pewne przesunięcia w rangach (większe niż o 10 miejsc przesunięcia w górę lub w dół listy mogą być znaczące). Na listę rangową w roczniku 1981 i 1982 ($f > 9$) weszły rzeczowniki: *życie* (lp. 66.), *głos* (77.), *serce* (37.), *ludzie* (71.). *Sen* (27.) ma rangę 17, a miał 29, *pociąg* (52.) ma rangę 26, a miał 18, *rakieta* (72.) — jest poza listą rangową ($f = 4$), miała $r = 26$, *samochód* (110.) — jest poza listą, miał $r = 29$, *samolot* (117.) — miał $r = 30$, a jest poza listą rangową ($f = 4$), *kosmos* — miał $f = 6$, a obecnie $f = 2$.

Jak widać, zwiększyła się wśród rzeczowników tematycznych liczba tych, które są związane z człowiekiem, jego życiem, marzeniami (*życie, ludzie, głos, serce, sen*). Zmniejszyła się natomiast liczba rzeczowników związanych ze współczesną cywilizacją (*rakieta, samochód, samolot*). Jedynym rzeczownikiem, który wszedł na listę rangową, a ma związek z wytworami cywilizacji, okazał się *tramwaj* (65., $r = 28$), wyraz wdzięczny ze względu na poddawanie się regułom rządzącym w wierszach dla dzieci (kolor, dźwięk). Tę zmianę w zakresie tematyki należy uznać za korzystną²². W dalszym ciągu jednak tematyka związana z człowiekiem znajduje się na planie dalszym, kilkanaście lat temu w ogóle jej nie poruszano (oprócz tematu *mama*). Badania nad językiem dzieci, zarówno te starsze, jak i najnowsze, wskazują, że zainteresowania (tematy rozmów) dzieci w wieku przedszkolnym obracają się wokół człowieka (na początku listy frekwencyjnej H. Zgólkowej, K. Bułczyńskiej mamy w dużym zagęszczeniu: *mama, pani, babcia, dom, tata, pan, ciocia, dziecko, dziadek, dziewczynka, wujek, ręka, chłopiec, ludzie, głowa, koleżanka, brat, oko*)²³. Nieco mniej jest rzeczowników związanych ze współczesną cywilizacją, ale i one mają w tekstach dzieci wysoką rangę (*samochód, pociąg, samolot, rower, statek, autobus, traktor, garaż, telewizor, czołg*). Wprawdzie brak tu rzeczowników określających uczucia, stany psychiczne ludzi, ale badania dotyczą dzieci młodszych od czytelników „Świerszczyka”, które dopiero rozwiną zainteresowania w tym kierunku (choćby zainspirowane literaturą).

²¹ Por. J. Mistrik: *Matematiko-statističeskie metody v stilistike*. „Voprosy jazykoznanija” 1967, nr 3, s. 46. Interpretacja *C* waha się od 0 (dysjunkcja) do 1 (pokrywanie się zbiorów).

²² Choć — jak wynika z rozkładu wyrazów-kluczy i wyrazów tematycznych — w polach tematycznych związanych z człowiekiem, jego potrzebami, uczuciami znajdują się tylko wyrazy tematyczne o znaczeniu ogólnym i jeden wyraz-klucz: *sen*.

²³ H. Zgólkowa, K. Bułczyńska: *Słownictwo dzieci w wieku przedszkolnym*. Poznań 1987, s. 324—337; *O rozwoju języka i myślenia dziecka*. Red. S. Szuman. Warszawa 1968, s. 74. S. Szuman w tym tomie, w pracy: *Rozwój treści słownika dzieci* stwierdza, że w słowniku badanych przez niego dzieci (w wieku od 2 do 4 lat) pewne kategorie treściowe (np. nazwy ludzi, zwierząt, przedmiotów ze środowiska domowego, sposobów lokomocji) wysuwają się na plan pierwszy.

Ciekawe będzie tutaj porównanie wyrazów tematycznych z wierszy dla dzieci — z wiedzą dzieci na te same tematy. Skorzystałam z badań pedagogicznych²⁴, analizujących zasób umysłowy dzieci w wiekowym przedziale od 6 do 9 lat (a więc czytelników „Świerszczyka”), powiązany z ich umiejętnościami językowymi (słownikiem). Barbara Wilgocka-Okoń porównała stan wiedzy dzieci z końca lat sześćdziesiątych i dzieci badanych przez J. W. Dawida pod koniec XIX w. Porównanie wypadło na korzyść tych ostatnich, jeśli chodzi o wiedzę na temat cech zewnętrznych człowieka, jego wyglądu oraz uczuć. Badania B. Wilgockiej-Okoń wykazały, że w zasobie umysłowym dzieci współczesnych przeważają wyobrażenia i pojęcia odnoszące się do świata przyrodniczo-geograficznego. Współczesne dzieci dobrze znają rośliny (owoce, drzewa, kwiaty), zwierzęta, zjawiska Ziemi, natomiast — jak się okazało — wykazują mniejszą znajomość sfery psychiki ludzkiej, a także cywilizacji współczesnej (!). Autorka tłumaczy ten stan wiedzy brakiem większego zainteresowania sprawami związanymi z ludźmi i miastem (!) oraz znacznie większym związkiem dzieci współczesnych ze światem przyrody (wakacje, wycieczki). Gdyby szczegółowo przytoczyć wyniki badań z cytowanej pracy, okazałoby się, że w znacznej mierze zasób pojęciowy dzieci jest zgodny ze słownictwem (dotyczącym świata roślin i zwierząt) z list tematycznych²⁵. Literatura nie wzbogaca więc słownictwa ani pojęć dzieci, nie kieruje ich zainteresowań na inne przedmioty (w tym zakresie nic się nie zmieniło przez dwadzieścia lat). W procesie postrzegania i pojęciowego ujmowania rzeczywistości szczególną rolę odgrywa słowo, jako wyraz dokonującego się w umyśle dziecięcym uogólnienia.

Adam Schaff stwierdza, że poznanie jest uwarunkowane znajomością słów²⁶. Swobodna operacja symbolami słownymi może nastąpić nie wcześniej niż w momencie, gdy dostatecznie utrwalone zostanie wyobrażenie przedmiotu. Współczesny popularny wiersz dla dzieci utrwala te pojęcia zbyt jednokierunkowo (schematycznie)²⁷.

Wyrazy-klucze oraz ich pola semantyczne

Porównanie wyrazów tematycznych ze „świerszczykowych” wierszy ze słownictwem przeciętnym (listami frekwencyjnymi różnych odmian współczesnego języka polskiego) wskaże na słownictwo charakterystyczne tylko dla stylu tego gatunku (wyrazy-klucze o rangach o wiele wyższych niż w słowniku

²⁴ B. Wilgocka-Okoń: *Zasób umysłowy dzieci dawniej a dziś*. Warszawa 1967.

²⁵ Tamże, s. 50—65.

²⁶ A. Schaff: *Język a poznanie*. Warszawa 1964.

²⁷ Por. literaturę XIX-wieczną dla dzieci, nastawioną na edukację emocjonalną i stan słownikowo-pojęciowy ówczesnych dzieci w tym zakresie.

ogólnym)²⁸. Zestawiłam listę rzeczowników z wierszy dla dzieci (o najwyższych częstościach) z listami frekwencyjnymi języka polskiego. Dotychczas nie opracowano pełnych list frekwencyjnych poezji i języka mówionego, a właśnie z nimi porównanie byłoby najciekawsze, dlatego mogłam jedynie porównać „swoją” listę frekwencyjną z listą frekwencyjną dramatu artystycznego, będącego naśladowaniem tekstów autentycznie mówionych, z listą prozy artystycznej (jako tekstu artystycznego i naśladowanie tekstu mówionego w partiach dialogowych), a także z listą frekwencyjną tekstów publicystycznych i drobnych wiadomości prasowych (gdyż wiersz dla dzieci jest zamieszczony w czasopiśmie i spełnia podobne funkcje)²⁹. Porównałam także listę rzeczowników z listą wyrazów autosemantycznych języka mówionego, z najczęstszymi rzeczownikami pieśni ludowej oraz z listą rangową słownictwa dzieci w wieku przedszkolnym³⁰.

Trzeba zaznaczyć, że porównanie to określi zbliżone rangi jedynie w przybliżeniu, gdyż wielkość prób z *List frekwencyjnych...* wynosi 100 000 wyrazów, a moja próba liczy 28 331 wyrazów (a więc tekst jest przeszło trzykrotnie krótszy). Aby dane porównawcze były bardziej zbliżone (listy frekwencyjne współczesnego języka polskiego obejmują wszystkie kategorie wyrazów, na mojej liście są tylko rzeczowniki), sporządziłam na poszczególnych listach frekwencyjnych rangi wewnętrzne dla rzeczowników (dla $f \geq 20$). Oznaczyłam je cyfrą po ukośnej kresce, tj. po randze ogólnej (por. tab. 4).

Za wyrazy tematyczne uznałam wszystkie rzeczowniki o randze od 1 do 20. Wśród nich pojawiły się także wyrazy-klucze. Poniżej rangi 20. rzeczowniki wykazywały coraz większą zbieżność z wewnętrznymi rangami rzeczowników z list frekwencyjnych współczesnego języka polskiego. Pokazuję to na dalszych fragmentach mojej listy frekwencyjnej (stąd brak pewnych haseł: po 37. występuje 40., po 42. — 48. itd.).

Pewna grupa wyrazów ma dyspersję w miarę równomierną³¹, część wyrazów tematycznych z wierszy dla dzieci należy zatem do strefy najbardziej ogólnego słownictwa — jest to słownictwo mało oryginalne (cecha podyktowana nie tylko tym, że odbiorcą jest dziecko), wyrażające podstawowe zjawiska,

²⁸ Por. J. Sambor: *Słowa...*, s. 223, według P. Guirauda — wyrazy „tematyczne” to słownictwo mające najwyższe częstości w tekstach danego autora (pomija się tu słownictwo gramatyczne).

²⁹ Por. I rozdział: *Wiersze dla dzieci jako komunikat w prasie*.

³⁰ M. Zarębina: *Próba...*, s. 106—120; J. Bartmiński: *Derywacja...*, s. 99—100; H. Zgólkowa, K. Bułczyńska: *Słownictwo dzieci...*, s. 324—337.

Nie porównałam swoich wyników z pracą H. Zgólkowej (*Słownictwo współczesnej polszczyzny mówionej*. Poznań 1983) ze względu na specyfikę materiału (środowisko naukowe), którego praca dotyczy.

³¹ Por. J. Sambor: *Słowa...*, dyspersja — parametr wskazujący na rozkład wyrazów w obrębie poszczególnych stylów.

Wyrazy-klucze w wierszach dla dzieci

Lp.	Wyrazy	Wiersze dla dzieci		Proza artystyczna		Dramat artystyczny		Drobne wiadomości prasowe		Publicystyka		Teksty popularno-naukowe		Wyrazy autosemantyczne tekstów mówionych M. Zarębiny — +, najczęstsze wyrazy pieśni ludowej (oralnej) — +	Język mówiony dzieci przedszkolnych		
		r	f	r	f	r	f	r	f	r	f	r	f		r	f	
1	2	3		4		5		6		7		8		9		10	
1.	słońce	1	80	250/56	42	540/68	19	—	17	—	—	564/83	25			1067/95	9
2.	mama	2	69	664	17	134/17	93	—	—	—	1	—	—	+	+	24/1	564
3.	wiatr	2	69	338/63	32	—	8	1485	11	—	2	599/84	24			—	5
4.	dzień	3	65	56/5	175	90/6	151	27/2	280	312/89	47	173/53	65	+		144/30	89
5.	pan	4	64	26/1	373	7/1	1417	546/101	28	1269	12	—	7	+		55/7	268
6.	drzewo	5	60	239/48	44	489/67	20	—	4	—	5	785	18			132/29	91
7.	woda	5	60	130/21	81	221/37	49	242/76	53	689/113	23	74/10	122	+	+	89/13	161
8.	świat	6	56	138/24	74	156/22	78	171/60	69	153/51	85	123/35	83	+	+	505/83	21
9.	niebo	7	53	318/62	33	495/67	20	—	2	—	2	—	8			637/88	16
10.	ptak	8	52	898	13	—	6	—	1	—	—	1067	14			439/80	24
11.	dom	8	52	88/10	119	105/9	124	206/70	59	377/97	39	400/76	32	+	+	46/4	333
12.	liść	9	50	1145	10	—	—	—	—	—	2	1228	12			869/93	11
13.	las	9	50	221/45	48	398/62	25	1191	9	—	3	581/84	24		+	104/17	132
14.	lato	10	48	78/8	130	94/7	146	60/14	147	39/4	213	60/6	146	+		365/74	30
15.	ziemia	11	46	177/33	61	245/42	45	281/81	48	385/97	39	85/15	107			342/71	33
16.	kot	12	45	—	6	—	5	—	1	—	1	1621	9			384/76	28
17.	noc	12	45	136/23	75	196/31	56	502/99	30	—	—	1138	13		+	290/65	39
18.	kwiat	13	43	622	14	407/63	24	1538	10	—	1	—	6			372/75	29
19.	oko, oczy	14	38	66/7	158	142/19	84	—	7	1088	14	408/76	32			323/69	35
20.	głowa	14	38	81/9	129	135/18	91	—	7	—	7	660/87	21			207/48	58

21.	zima	15	37	—	7	—	7	924	18	—	8	—	3		352/72	32
22.	śnieg	16	34	734	16	—	4	1103	15	—	1	—	7		251/57	47
23.	pole	16	34	385/67	28	600	17	—	6	913	17	319/68	40		499/83	21
24.	dzieci	16	34	134/22	77	103/8	129	250/78	51	348/94	42	79/11	116	+	80/10	188
25.	góra (szczyt)	17	33	156/29	66	305/53	34	1529	10	—	—	262/62	46		165/36	73
26.	łąka	17	33	870	13	—	4	—	—	—	1	—	4		809/92	12
27.	sen	17	33	496/69	26	782	13	—	—	—	—	—	2	+	—	1
28.	chmura	18	32	946	12	—	3	—	4	—	—	—	3		—	5
29.	trawa	19	31	600/74	21	—	6	—	3	—	1	—	6		727/90	14
30.	księżyc	19	31	—	8	—	6	938	17	—	1	576/84	24		472/82	22
31.	smok	20	30	—	2	—	—	—	—	—	—	—	1		242/56	48
32.	szkola	20	30	224/45	48	505/67	20	100/30	99	76/19	130	351/71	37	+	102/15	133
33.	morze	20	30	826	14	451/65	22	1310	12	—	3	425/77	31		348/72	32
37.	serce	22	28	359/65	30	323/54	33	—	4	1916	9	810	18		—	3
39.	chwila	22	28	52/4	181	129/16	97	402/94	35	311/89	47	261/62	46	+	1006/95	9
41.	droga	23	26	114/16	92	203/33	53	197/68	61	134/43	93	162/51	67		540/85	19
49.	miasto	25	24	135/23	75	200/32	54	63/16	142	95/28	116	176/53	65		399/77	27
51.	pani	25	24	107/14	102	26/2	538	—	5	—	4	—	7	+	31/2	496
55.	czas	28	21	45/2	199	79/5	169	56/12	161	80/20	128	41/3	191	+	178/40	66
66.	życie	28	21	120/17	88	111/11	120	471/97	32	112B4	106	81/11	116		—	2
68.	praca	29	20	143/26	71	181/25	64	28/3	260	16/1	426	51/4	161	+	306/67	37
71.	ludzie	30	19	61/6	165	66/4	194	394/93	36	88/25	122	160/50	68	+	202/47	59
75.	ręka	31	18	49/3	184	145/19	84	1088	15	681/113	23	335/70	38		109/44	63
77.	głos	32	17	158/30	65	467/66	21	405/94	35	293/85	51	—	8		—	4

U w a g a: Tekst pólgruby — wyrazy-klucze; kursywa pólgruba — wyrazy tematyczne zbliżone rangami do wyrazów innych odmian współczesnej polszczyzny (por. rangę wewnętrzną rzeczownika — po ukośnej kresce); kursywa jasna — wyrazy tematyczne, które w nieco mniejszym stopniu zbliżają się rangami do wyrazów z porównywanych list.

stany, przedmioty, np.: *świat, lato, ziemia* (z początku listy), *szkoła, droga, miasto, czas, życie, praca, ludzie, głos*.

Następna dająca się wyodrębnić część słownictwa — to wyrazy różniące się rangami od rzeczowników charakterystycznych dla publicystyki i drobnych wiadomości prasowych. Można przypuszczać, że na różnicę tę (mimo zbliżonych funkcji) ma wpływ specyficzny odbiorca oraz forma wypowiedzi. Są to rzeczowniki zbliżone bardziej do słownictwa dramatu artystycznego i prozy artystycznej, wyraźnie związane z m ó w i o n y m charakterem wierszy dla dzieci — ich mówieniem w aktualnej chwili (stąd rzeczowniki określające czas mówienia, zwracanie się do kogoś — często do odbiorcy — w rozmowie, postrzeganiu): *dzień, noc, chwila, pan, pani, dziecko, dzieci, dom, oko, głowa, ręka*³². Owo aktualne uwarunkowanie sytuacyjne podkreśla jeszcze ich obecność wśród wyrazów tematycznych tekstów mówionych³³.

Najbardziej oryginalne spośród rzeczowników z badanych wierszy są te, które nie występują na listach frekwencyjnych różnych odmian współczesnej polszczyzny, znajdują się tam poza listą rangową ($f < 9$) lub na samym jej końcu. Są to wyrazy-klucze wierszy dla dzieci: *słońce, wiatr, drzewo, ptak, liść, las, kot, kwiat, zima, śnieg, pole, łąka, sen, chmura, trawa, księżyc, smok, morze, mama*. Należy jednak zażnaczyć, że większość z nich (oprócz wyrazów: *kot, smok, mama*) stanowi zestaw typowych poetyzmów semantycznych³⁴.

Warto zastanowić się nad związkami semantycznymi zebranych wyrazów-kluczy. Porównałam nie tylko wybrane wyrazy-klucze, ale także inne rzeczowniki z wierszy zamieszczonych w „Świerszczyku” ($of \geq 10$) ze strukturą słownika pojęciowego Halliga-Wartburga³⁵, uzupełniając w razie potrzeby zbyt ogólnie sformułowane pojęcia bądź koncentrując je w jedno według centrów zainteresowań (czy ściślej „tematów”). Uznałam to za celowe, ponieważ układ tematyczny „Świerszczyka” kontynuuje programy szkolne — podobnie „organizuje” zainteresowania odbiorcy wokół jakiegoś tematu. W ten sposób powstały pewne pola tematyczne³⁶, wyodrębnione według Halliga-Wartburga.

³² Jak się później okaże, wysoka częstotliwość rzeczowników: *oko, głowa, ręka* jest związana z określonym typem metafory.

³³ M. Zarębina: *Próba...*, s. 106—110 (są to wyrazy autosemantyczne II przedziału frekwencyjnego).

³⁴ Występuje wśród wyrazów-kluczy w poezji nawet takich autorów, jak: J. Przybóś, L. Staff, J. Brzękowski — por. M. Zembaty-Michalakowa: *Poezja...*, s. 279—282.

³⁵ Za W. Miodunką: *Teoria...*, schemat I.

³⁶ Według G. Matore'a (*La méthode en lexicologie*. Paris 1953) pola „tematyczne” — to zbiory terminów możliwych funkcjonalnie w danej sytuacji tematycznej. Za W. Miodunką: *Teoria...*, s. 26.

Struktura wewnątrz pól tematycznych z wierszy (przykładowo) — załączniki od 1 do 4 w *Aneksie*.

Pojęcie nadrzędne — Wszechświat:

- 1 a) niebo i ciała niebieskie,
b) pogoda i wiatr;
- 2 a) świat roślinny,
b) organizacja świata roślinnego — prace w polu i w ogrodzie;
- 3) świat zwierzęcy;
- 4) Ziemia: pejzaż, rzeźba terenu, minerały.

Pojęcie nadrzędne — Człowiek:

- 5) człowiek jako istota społeczna:
a) rodzina — dom,
b) szkoła i otoczenie,
c) podwórko — najbliższe środowisko;
- 6) człowiek jako żywa istota — jego wygląd, potrzeby, części ciała, płeć;
- 7) człowiek i jego uczucia, myślenie, zdolności, pragnienia:
a) uczucia i ich objawy,
b) patriotyzm — ojczyzna — pokój;
- 8) kultura — literatura dla dzieci.

Pojęcie nadrzędne — Człowiek i wszechświat:

- 9 a) byt, czas,
b) przestrzeń, ruch, zmiana;
- 10 a) człowiek i jego wytwory (budowle),
b) organizacja życia: miasto, wieś.

Rzeczowniki z wierszy ułożyły się w dziesięciu polach tematycznych. Wyrazy-klucze umiejscowiły się w nich w sposób skoncentrowany — ogólnie można powiedzieć, że są to rzeczowniki nazywające przyrodę i jej zjawiska, zogniskowane wokół dwóch pól tematycznych (1a) *niebo, ciała niebieskie*, 1b) *pogoda, wiatr* i 2a) *świat roślinny*), można tu jeszcze dołączyć świat zwierzęcy, w którym występują dwa rzeczowniki-klucze: *ptak, kot*. W pięciu polach występuje po jednym — specyficznym dla analizowanych wierszy — rzeczowniku. Są to: *mama* (pole 5), *morze* (4), *sen* (6), *zima* (9), *smok* (8) (ten rzeczownik można włączyć do świata zwierzęcego — traktując go jako nazwę zwierzęcia fantastycznego). Trzeba też zauważyć, że udział rzeczowników w polach tematycznych (także wśród ogółu i wśród haseł rzeczowników) różni się zupełnie od semantyki nazewnictwa języka potocznego, którego cechą jest antropocentryzm (przeważają w nim nazwy osobowe). Oznaczanie zjawisk przyrod-

niczych to jedna z najuboższych klas słownictwa potocznego³⁷. Wśród hasel rzeczowników z wierszy zjawiska przyrodnicze są określane przez 35% leksemów.

Bardziej równomiernie ułożyły się rzeczowniki tematyczne o znaczeniach ogólnych — choć i one skupione są w czterech polach (5, 6, 9, 10). Rzeczowniki te — mało oryginalne — w wierszu stają się podstawą potocznych metafor i stereotypowych zwrotów, np.:

oko — *być solą w oku, wpadać w oko, kluc w oczy, spojrzeć prosto w oczy, w oczy szczytać, puścić oko, błyskać okiem, oczy mieć wywrócone, własnym oczom nie wierzyć, otwierać oczy na świat, strach oczy ma;*
głowa — *od kartek nie odrywać głowy, mycie mieć z głowy, zielono mieć w głowie, głowę nosić w obłokach, nie przyszło [coś] do głowy;*
ręka — *z ręką na sercu, złote ręce.*

Niewielka liczba pól tematycznych, w których występują rzeczowniki z wierszy, oraz skoncentrowany rozkład wyrazów-kluczy świadczą o stereotypowości słownictwa, a co za tym idzie o ubogiej tematyce. Być może, oryginalność warstwy językowej (wśród rzeczowników) tych wierszy wyznaczają konteksty stylistyczne³⁸.

W dalszych rozważaniach będę używała terminu „pole znaczeniowe”, „pole semantyczne” — jako zbioru kontekstów jednego wyrazu, w którym ma on swoje znaczenie³⁹. Liczba pól znaczeniowych decyduje o uatrakcyjnieniu słownika podstawowego. Przyjrzyjmy się polom semantycznym wyrazów-kluczy.

Pole tematyczne niebo i ciała niebieskie, pogoda i wiatr

Rzeczownikiem o randze I. na liście frekwencyjnej jest *słońce*. Oprócz naturalnego kontekstu tego wyrazu (w języku mówionym), typu: *słońce grzeje, świeci, praży, skrzy się, rośnie ciepłota słońca, tarcza słońca, słońca obrotu, gorące, złote, złociste, majowe słońce*, występuje, i to w większej liczbie przykładów, kontekst inny: *słońce r o z c i a g n ę ł o barwną wstęgę tęczy, słońce z e s z ł o z gór, k ł a n i a się słońce, różowi, przypieka, blade są c z y promienie, słońce grządkę wyzlaca, słońce dodało blasku, słońce chodzi, słońce*

³⁷ Por. D. B u t t l e r: *Kategorie semantyczne leksyki potocznej*. W: *Z zagadnień słownictwa...*, s. 39.

³⁸ Według P. Guirauda — pole stylistyczne może zmienić sygnały słowne (z dodatnich na ujemne — przez porównanie, np. słowika do szczura), według Porziga pole syntaktyczne to wszystko to, co jest wymienne wewnątrz jednego, koniecznego związku. Pole Porziga pozwala ustalić, kiedy mamy do czynienia z właściwym znaczeniem powiązanych z sobą wyrazów, kiedy ze znaczeniem metaforycznym; metafora stanowi połączenie dwu pól wyrazowych w jedną sensowną wypowiedź. Por. W. P o r z i g: *Wesenhafte Bedeutungsfelder*. 1934 (za W. M i o d u n k ą: *Teoria...*, s. 21—23).

³⁹ Por. W. M i o d u n k a: *Teoria...*, s. 53—54.

w nos daje prztyczka, słońce chętnie skłania głowę, chowa się za chmury, słonko blade wyjrzało nieśmiało, słonko drzemie w pościeli z chmur, słonko tęczę rozpina, przędzie słoneczko złotą niteczką wiązkę promieni, słoneczko wstało wcześniej. Ten antropomorfizujący stosunek do różnych zjawisk przyrody, a przede wszystkim słońca, pojawił się w poezji dla dzieci dosyć wcześnie (już w wierszach M. Konopnickiej: *Co słonko widziało*). Metafora ta w wierszach dla dzieci nie dziwi — przybliża dzieciom świat, czyni go bardziej bezpośrednim, ale w tekstach ze „Świerszczyka” jest to (oprócz potocznego użycia tego rzeczownika) jedyny kontekst stylistyczny słońca. Samo słońce funkcjonuje od lat w wierszach dla dzieci (np. w poezji T. Lenartowicza), stanowi stereotypowy rekwizyt tych wierszy — równie stereotypowo potraktowany. Występuje w dwóch polach semantycznych:

- 1) kontekst potoczny tego rzeczownika — jako źródła światła i ciepła;
- 2) kontekst antropomorfizujący słońce — zbliżony do metafory potocznej⁴⁰.

Podobnie jest z *księżycem*. Ten częsty rekwizyt w literaturze dla dzieci — w wierszach „świerszczykowych” występuje w dwu polach semantycznych:

- 1) kontekst naturalny (użycie potoczne): *księżyc łśni, błyszczy, złoci się, wypływa, psy szczekają na księżyc, wschód księżyca, blask księżyca, poświęta księżycy*;

- 2) kontekst antropomorfizujący: *księżyc ziewnął, spotkał mnie, usiadł na płocie, wracał do domu, złotą głowę chłodził w falach, wygiął się ze złości, przykrywa się chmurką, brodzi w puchu po kolana, wprowadzić księżyc przez drzwi, zaglądać w sen pyzatemu księżycowi*.

Kolejny z wyrazów-kluczy z tego samego pola tematycznego to *wiatr* ($r = 3$), nie zauważony przez krytyków ani jako temat, ani jako rekwizyt w literaturze dziecięcej⁴¹. Pole semantyczne tego rzeczownika jest jeszcze bardziej ujednolicone, gdyż z animizacji wiatru korzysta się bardzo często w języku potocznym. W wierszach *wiatr* najczęściej występuje w potocznej metaforze:

- 1) kontekst animizująco-antropomorfizujący:

- a) (potoczny) *wiatr zaświszczał, przepędził burzę, wiatr wyje, dęby kołysze, strąca z gałęzi liście, smagał niebo wiatr, dmucha wiatr, tańczyć na wietrze*;

- b) *pisze wiatr po niebie, śpi wiatr, goni dmuchawce, hasa, płacze, śmieje się w skrzypcach, wiatr obłoki czesze, wstrzymuje dech, wiatr skulił się pod sosną, podmuchem z bicia trzasnął, grał na gałęziach, niósł sumienie po świecie, posiał przy drodze ziarenko, drzewa w mgłę ubierał, wietrzyk mieszał farbę, psotnik wiatr, ciepły wiatr-juhas, dalej wietrze, może nas dogoniśz*.

⁴⁰ Skoro metafora poetycka polega na jednokrotnym zestawieniu dwóch pól semantycznych.

⁴¹ Por. J. Cieślowski: *Wielka zabawa*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1967, s. 251—376.

Poza tym kontekstem (animizacja potoczna i mniej potoczna antropomorfizacja) jest tylko kilka przykładów kontekstu naturalnego w języku ogólnym mówionym: *ucichł wiatr, dmie wiatr, zimny, ciepły, letni wiatr, wiatrem wiało, jakieś wiatry go przywiały, szum wiatru, podmuch wiatru, iść pod wiatr, być na wietrze*.

Chmury i niebo — dwa następne wyrazy-klucze wierszy dla dzieci (nie zauważone przez krytyków) mają pola semantyczne nieco inne. Chociaż ilościowo najwięcej kontekstów nawiązuje do języka mówionego, stosunkowo niewiele jest metafor.

Pole tematyczne *świat roślinny*

W kontekstach stylistycznych zostało ono potraktowane następująco:

Drzewo (występuje w dwóch polach semantycznych):

1) dystrybucja zbliżona do naturalnego kontekstu języka mówionego: *drzewo rośnie, kwitnie, szumi na wietrze, drzewo lipy, jawora, najstarsze drzewa, szumiące, wysokie drzewa w borze, czuby, czubki drzew, drzewom nagie gałęzie sterczą, schronić się pod drzewa, wisieć na drzewie, liście opadną z drzew*;

2) kontekst antropomorfizujący: *drzewo szumi, jak umie na wietrze, drzewa szumią ciepło o zimie, drzewa cierpią, śpią, plotkę szeptały, drzewo sygnęło bukwii gradem, drzewo serdeczne, zazdrość ogarnęła drzewa, słuchać głosów drzew*.

Liść (dominuje naturalny kontekst języka mówionego): *liść szeleści, jesienne liście, wiatr kołysze zielonymi liśćmi*; tu też umieszczam dwie potoczne metafory: *liści ulewa, brodzić w liści powodzi*.

Las (ma dwa pola semantyczne):

1) pole zbliżone do naturalnego kontekstu języka mówionego,

2) kontekst animizujący (zbliżony do metafory potocznej): *las kołysze się i drży, ożywa, żyje śpiewaniem, las nieruchomo na horyzoncie zastygl, las też ma swoją hodowlę kurek, las uśpiony, ukłon lasu*.

Kwiat (ma również dwa pola semantyczne):

1) kontekst zbliżony do naturalnego użycia w języku mówionym tego rzeczownika (trzeba dodać, że ten rodzaj kontekstu jest dla małego odbiorcy małą lekcją przyrody na temat: jak kwiaty rosną, kwitną, jak je pielęgnować, które kwiaty są chronione itd.);

2) kontekst antropomorfizujący: *klania mi się każdy kwiat, śmieje się kwiat, biedne kwiaty — niewesołe mają miny, kwiaty wesole, kolorowa mowa kwiatów, spotkanie kwiatów, z kwiatami na ty — łączą mnie z nimi wspólne tematy*.

Trzy następne wyrazy-klucze (*pole, łąka, trawa*) z tego samego pola tematycznego występują najczęściej w jednym polu semantycznym (o użyciu zbliżonym do naturalnego kontekstu języka mówionego), rzadko występują w kontekście animizującym, a wyjątkowo w innym kontekście.

Krytycy współczesnej literatury dla dzieci przyznają, że bohaterami wierszy dla dzieci — tzw. bajeczek są najczęściej zwierzęta⁴². W wierszach zamieszczonych w „Świerszczyku” pierwsze zwierzę ma na liście frekwencyjnej rangę 8. (i jest określone bardzo ogólnie — nazwą gatunku *ptak*), *kot* jest 12. i dopiero jako 20. *smok* — zwierzę fantastyczne, 25. — *motyl*, 30. — *koń*, 37. — *pies*. W opracowaniach dowodzi się, że świat fauny, współcześnie przedstawiany w wierszach, stanowią zwierzęta, które rozumieją i z którymi się rozmawia jak z równorzędnym partnerem. Na pierwszym miejscu wymieniany jest kot, dalej: niedźwiedź i pluszowy miś, pies, kaczka, koza, kogut, jeź, zajączek, lis, rak, żaba, biedronka, ślimak, świerszcz.

Funkcjonowanie ptaków w wierszach oparte jest na modelu wypracowanym przez J. Tuwima — wykorzystuje się więc zwykle walory dźwiękowo-naśladownicze ptasich głosów. W wierszach zamieszczonych w „Świerszczyku” niewiele jest ptasich treli, więcej nazwanych sposobów śpiewania, np.: *ptak śpiewa, ćwierka*. Te konteksty można zaliczyć do typowych dla języka mówionego. Do drugiego pola semantycznego — antropomorfizującego zaliczam zwroty: *ptaki cieszą się życiem, milczą, trenują śpiew, o czym śpiewają ptaki, ptak śmiechem się zanosz, prosi, chodzi boso, ptak do ptaka listy śpiewające pisze, mądry ptak, mój kolega ptak, muzyka ptaków, dźwięczne ptaków piosenki, swiergot jest szczęściem ptaków*. Rzeczownik ten jest też podstawą kilku porównań odsyłających wyobraźnię dziecięcą do zjawisk dobrze znanych (*samolot — jak śmigły ptak, wiatr — jak latające ptaki, latawce jak trójkątne ptaki, spojrzeniem — jak ptak gonić*). Wyraz ten wchodzi w inne pola semantyczne, wzbogacając swoje konteksty stylistyczne.

Kot (ma dwa pola semantyczne):

1) kontekst zbliżony do naturalnego w języku mówionym,

2) kontekst antropomorfizujący: *zaczęły rozmowę dwa łaciate koty, powiedziały koty, kot w butach zna taką sztuczkę, kotek huśta się na parkanie, ładnie się uśmiecha, każdy kot to niecnota, kotek niezdara, pomysłowe koty, chytne, mądre kocisko*.

Dystrybucja tego rzeczownika nie odbiega od typowej dla literatury dziecięcej ani od typowej dla rzeczowników z innych pól tematycznych.

Smok (ma dwa pola semantyczne):

1) kontekst zbliżony do naturalnego w języku mówionym (pozostający w tradycji bajki ludowej),

2) kontekst antropomorfizujący: *podstępny smok, smok zdębiał, smok się boi* (model z bajki ludowej staje się antymodelem).

⁴² Por. tamże, s. 314—315.

Pole tematyczne *człowiek, jego potrzeby i uczucia*

Sen (występuje w dwóch polach semantycznych):

1) kontekst zbliżony do naturalnego w języku mówionym: *zanućić do snu, układać się do snu, mruczeć przez sen, nie przerywać snu, zerwać się ze snu, cichy sen, miły, zły, kolorowy, zielony, letni sen, wyśnić sen, przychodzić we śnie, mieć sny*.

2) kontekst uprzedmiotowiający (dość oryginalny): *chodzić po górach snu, zaglądać w sen, uchylić bramę do snu*.

Serce (ma jedno pole semantyczne):

1) kontekst uprzedmiotowiający (sięgający do metafory potocznej i potocznego epitetu: serce — jako siedlisko uczuć): *polubić całym sercem, mieć dobre serce, strach serce ściska, serce pod gardło, serce rozweselić, z ręką na sercu, serca rosą z uciechy, serca biją mocno, lekkie radosne, złote serce, gorące, czyste serca, uprzedmiotowienie bardziej oryginalne: w serce cicho zapukać uśmiechem* (podwójne — uczucie jako „serce” i „serce” jako „drzwi”).

Z podanych przykładów widać, że konteksty stylistyczne w analizowanych wierszach są bardzo ubogie — ożywienie i uprzedmiotowienie — to cały zasób możliwości. Ożywia się zjawiska przyrody w celu ich pomniejszenia i przybliżenia (np. słońce, księżyc), uprzedmiotowia pojęcia bardziej abstrakcyjne. Źródłem personifikacji jest zanurzenie wyrazów-kluczy (nazywających przyrodę nieożywioną, zwierzęta) w kontekście związanym z działaniami człowieka (przedmioty łączą się tutaj z czynnościami oraz stanami, których wykonawcą jest zwykle człowiek). Mechanizm powstawania tej metafory stanowi odwrócenie mechanizmu współczesnej metafory potocznej, polegającej na „urzeczowieniu”, „substancjalizacji” człowieka ⁴³.

Pole tematyczne *człowiek jako istota społeczna (dom, rodzina)*

W tym polu są tylko wyrazy tematyczne, największą frekwencję osiąga *mama*, jako temat wierszy najbardziej specyficzny w tekstach dla dzieci, bo zjawiska przyrody — świat roślin, zwierząt — funkcjonują na podobnych zasadach w poezji i pieśni ludowej ⁴⁴, uczucia zaś zawsze były tematem poezji (jest to wyraz z początku listy frekwencyjnej o $r = 2$). Nawiązuje on jednak do tematyki i gramatyki języka mówionego (zastosowanie wołacza), w tym także do tematyki języka mówionego dzieci (por. tab. 1).

⁴³ Por. D. Buttler: *Czasowniki potoczne...*, s. 63.

⁴⁴ Por. J. Bartmiński: *Derywacja...*, s. 99—100, także: T. Skubalanka: *Niektóre problemy historii języka poetyckiego w Polsce*. „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 1968, T. 26, s. 153.

Dane statystyczne dotyczące rzeczowników w słowniku i w tekście

Ocenę jakościową potwierdza analiza statystyczna. Średnia powtarzalność wystąpienia poszczególnych rzeczowników wynosi:

$$\bar{f} = \frac{N}{V} = \frac{8853}{2528} = 3,5,$$

gdzie:

N — tekst,

V — słownik,

$\bar{f}$ — średnia powtarzalność.

Tabela 5

Średnia powtarzalność rzeczownika w tekstach mówionych, uznanych za mówione i w wierszach dla dzieci

Wiersze dla dzieci	Pieśń ludowa ⁴⁵	Opowiadanie gwarowe	Język mówiony ⁴⁶				
			dzieci	potoczny	narad	szkolny	w całej próbie
3,5	4,07	3,38	2,54	2,12	3,04	2,79	4,65

Jak wynika z tab. 5, powtarzalność rzeczownika w wierszach dla dzieci dorównuje tekstom języka mówionego. 50 rzeczowników o częstościach od 80 ($r = 1$) do 24 występuje w tekście 1974 razy. Wskaźnik koncentracji dla tych rzeczowników wynosi (według Guirauda) ⁴⁷:

$$I_{konc} = \frac{\sum_{r=1}^{50} f_r V_r}{N} = \frac{1974}{8853} = 0,223,$$

gdzie:

V — słownik,

N — tekst rzeczowników.

Moje obliczenia dotyczą tylko rzeczowników, a zwykle wskaźniki koncentracji odnoszą się do całego słownictwa, w którym występują wyrazy tak zagęszczone, jak partykuły, spójniki, zaimki, przymyki. Rzeczownik należy do

⁴⁵ Por. tamże, s. 86.

⁴⁶ M. Zarebina: *Próba...*, s. 64—65.

⁴⁷ Wszystkie wzory i obliczenia statystyczne — za J. Sambor: *Słowa...*, s. 222. W obliczeniach statystycznych założyłam współczynnik ufności $\alpha = 0,05$ (5%), dokonałam ich ze średnim błędem szacunkowym $\delta = 0,38$ (dla wyższych frekwencji δ waha się od 0,15 do 0,3). I_k według Guirauda obejmuje tylko wyrazy pełnoznaczące, tematyczne, mogą go więc zastosować do samych rzeczowników.

najbardziej powtarzanych wyrazów w tekście. Przez obliczenie wskaźnika koncentracji dla samych rzeczowników chciałam pokazać, jak często powtarzany bywa ten sam rzeczownik w wierszach dla dzieci, jak znaczną część wszystkich użyć rzeczowników zajmują te o najwyższych frekwencjach. 100 rzeczowników z wierszy dla dzieci ($f =$ od 80 do 14) osiąga $I_k = 0,3238$. Jest to wskaźnik zbliżony do koncentracji w s z y s t k i c h w y r a z ó w w komentarzach prasowych (dla których $I_k = 0,368$ dla 100 najczęstszych wyrazów). P. Guiraud obliczał wskaźnik koncentracji dla 50 wyrazów (tylko pełnoznaczących) w li-ryce francuskiej i uzyskał $I_k =$ od 0,137 do 0,064 (w wierszach dla dzieci — 0,223) ⁴⁸.

Dosyć duży jest jednak w słowniku rzeczowników udział wyrazów o $f = 1$. Wskaźnik oryginalności Guirauda, mierzony stosunkiem hasel o $f = 1$ do całego słownika, wynosi:

$$\frac{V_1}{V} = \frac{1278}{2538} = 0,5035 \text{ }^{49}.$$

Procent rzeczowników rzadkich i częstych w słowniku oraz w tekście rzeczowników przedstawia tabela 6.

Tabela 6

**Udział w słowniku i w tekście rzeczowników — wyrazów
rzadkich i częstych**

Rodzaj słownictwa	V	V [w %]	N	N [w %]
Hapaxlegomena	1278	50,35	1278	14,44
Dislegomena	454	17,89	908	10,26
Trislegomena	258	10,16	774	8,74
Pozostałe rzadkie ($f = 9-4$)	370	14,59	2157	24,36
Suma	2360	92,96	5117	57,80
Hasła częste ($f = 80-10$)	179	7,05	3736	42,2
R a z e m	2538	100	8853	100

Hasła częste stanowią tylko 7,05% ogółu hasel rzeczownikowych, natomiast stanowią 42,2% tekstu (prawie połowę wystąpień rzeczowników). Świadczy to o małej oryginalności i małym zróżnicowaniu wśród rzeczowników.

⁴⁸ Za J. S a m b o r: *Słowa...*, s. 226; por. też W. P i s a r e k: *Frekwencja...*, s. 38 (wskaźnik koncentracji wyrazów dla komentarzy prasowych).

⁴⁹ Wskaźnik ten jest zbliżony do wartości V_1 (V dla całego słownictwa języka potocznego: od 0,5 do 0,61). Por. M. Z a r ę b i n a: *Próba...*, s. 130; tamże: teksty naukowe uzyskują wartości od 0,47 do 0,59, prasa: wiadomości — 0,47, komentarze — 0,27, reportaż — 0,55).

Zdrobnienia

Zdrobnienia cechują język potoczny, żywy — ich liczna obecność w tekście wskazuje na przynależność do żywego, niepisanego języka. W związku z tym, że deminutywy często łączą się formalnie z hipokorystykami, a funkcje oznaczania małości i spieszczania są skumulowane w tym samym wyznaczniku formalnym, potraktowałam obie te kategorie łącznie⁵⁰.

Za zdrobnienie i spieszczenie będę uważała te rzeczowniki, które pozostają w określonej formalnej i znaczeniowej relacji do podstawy (nowe znaczenie i formalny wykładnik tego znaczenia). W tekstach wierszy dla dzieci (roczniki 1981 i 1982) występuje 1025 zdrobnień i spieszczeń (11,58% ogółu rzeczowników), w słowniku uległy zdrobnieniu 333 hasła (13,12% haseł)⁵¹.

Najbardziej produktywnym formantem jest *-ek, -ka, -ko, -ki*, który stanowi 44,88% formantów, następnie *-ik/-yk* (5,95% wszystkich użyć), trzeci w kolejności formant *-uś* występuje w 1,95%. Formanty te tworzą zdrobnienia I stopnia⁵² (według J. Bartmińskiego). Zdarzają się także wśród zdrobnień i spieszczeń w tekstach wierszy formacje II stopnia (5,66% wszystkich formantów). Spośród nich najbardziej produktywny jest formant *-ecz-ka, -ecz-ko* (4,29% wszystkich formantów).

Jakie wyrazy ulegają deminutywizacji? Najczęściej są to wyrazy tematyczne i wyrazy-klucze wierszy: nazwy roślin i obiektów przyrody: *słońce, chmura, liść, łąka, kwiat, ziarno, las, noc*; określenia związane z ptakami: *ptak, przepiórka, wróbel, pióro*; nazwy zwierząt: *kot, pies, koń, ryba, motyl, zając*; ludzi i części ciała ludzkiego: *mama, tata, syn, noga, oko, głowa, dziewczyna*; ponadto: *podwórze, nieć, balon, ulica, pieśń*. Od tych wyrazów utworzono najczęściej więcej niż jeden derywat:

słońce — *słonko* — *słoneczko*,

kot — *kotek*
— *kociątko*,

pies — *piesek*
— *psiak*,

⁵⁰ Por. J. Bartmiński: *O języku folkloru*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1973, s. 138—139.

⁵¹ Nie jest to procent duży, jeśli go porównać z formacjami *dh* występującymi w pieśni i wierszu ludowym (23,2% słownika). Zdrobnienia w pieśni są jednak znacznie liczniejsze niż w prozie, codziennej, potocznej gwarze, gdzie występują w ilości podobnej do tej z wierszy dla dzieci. Por. J. Bartmiński: *O języku...*, s. 167.

⁵² Por. tamże, s. 140—142: S. Karcevskij grupę wyrazów złożoną z wyrazu neutralnego i opartych na nim derywatów deminutywnych podzielił na „trzy stopnie: 1) podstawowy, 2) deminutywny, 3) deminutywno-emocjonalny [...], czyli że w wypadku spotkania się w jednej formacji dwóch lub więcej wykładników kategorii *dh* jeden z nich zachowuje podstawową funkcję deminutywną, a drugi przyjmuje funkcje intensyfikatora: domek = mały dom, domeczek = bardzo mały dom.” Dla J. Bartmińskiego: stopień podstawowy — *dom*, stopień I — *dom-ek*, stopień II — *dom-ecz-ek*, stopień III — *jaś-eni-ecz-ek*.

ptak — ptaszek
— ptaszka
— ptaszyna,
pióro — piórko — pióreczko,
ziarno — ziarnko — ziarneczko
— ziarenko,
liść — listek — listeczek itd.

Oprócz popularnych w języku potocznym formacji nazywających ludzi, zwierzęta — zdrobnienia w wierszach dla dzieci obejmują również w dużym stopniu zjawiska przyrody, świat roślin (*buk — buczek, trawa — trawka, łąka — łączka*), zwierząt (*paw — pawik, żubr — żubrzątko*).

Zdarzają się również formacje od podstaw, od których w języku potocznym ich się nie tworzy, np.:

pan — panek,
skrzat — skrzacik,
grat — gracik,
lico — liczko (archaizujące),
bzdura — bzdurka,
chory — choruszek.

Zdrobnienia i spieszczenia zachowują swoje funkcje ogólnojęzykowe: intelektualną — komunikowania małości i emocjonalną — komunikowania pieśczośliwości. Przez nagromadzenie — swą obecnością przywołują język spontaniczny — mówiony. Są one również wynikiem nastawienia nadawcy (autora) do małego odbiorcy (wyrażają jego stosunek do odbiorcy, prawdopodobnie mają ewokować język dziecka)⁵³. Często funkcja emocjonalna dominuje nad pierwszą, współtworząc emocjonalny styl wierszy⁵⁴.

Neologizmy

Mówiąc o emocjonalności wierszy dla dzieci, należy wspomnieć o neologizmach. Problem ten zasługuje na uwagę w tekstach przeznaczonych dla dzieci, gdyż tworzenie neologizmów jest znaną właściwością ich mowy⁵⁵.

⁵³ W założeniach nadawcy. Wśród rzeczowników częstych w tekstach dzieci szkolnych (M. Zarębina: *Próba...*) nie pojawiło się ani jedno zdrobnienie, natomiast w tekstach dzieci przedszkolnych (H. Zgólkowa, K. Bułczyńska: *Słownictwo...*) zdrobnienia są dosyć częste. Czyżby autorzy wierszy pozostawali w kręgu języka dzieci przedszkolnych?

⁵⁴ Por. T. Skubalanka: *Ekspresywność języka a mowa potoczna*. W: *Poetyka i stylistyka słowiańska*. Red. S. Skwarczyńska. Wrocław 1973, s. 177: „[...] ekspresywność to właściwość nabywania ekspresji w czasie tejże operacji językowej”. Pojęcia ekspresywność językowa używam wymiennie z określeniami emocjonalność językowa, podobnie jak pojęć: język emocjonalny, język ekspresywny.

⁵⁵ Por. M. Chmura-Klekotowa: *Neologizmy słowotwórcze w mowie dzieci*. „Prace Filologiczne” 1971, T. 21, s. 161—164.

W wierszach występuje niewiele neologizmów ⁵⁶ (nowych — pod względem strukturalnym, znaczeniowym lub funkcyjnym — jednostek leksykalnych ⁵⁷). Są to 44 neologizmy rzeczownikowe (o liczbie użyc 59). Stanowią one 0,67% wszystkich wystąpień i 1,73% słownika rzeczowników.

Funkcjonowanie neologizmów w tekstach z czasopisma jest więc problemem marginalnym. Unikanie tego typu leksemów zdaje się wynikać z troski nadawcy o zapoznanie odbiorcy z normą językową. Pojawiające się w tekstach neologizmy przybierają zatem postać nazw własnych (39% wszystkich neologizmów). Są to neologizmy potencjalne i okazjonalne: *Abecel*, *Abecela*, *Beccelek*, *Niedomytek*, *Tomiejak* (od *to nie ja*), żyrafa *Stoplamka*, *Bajdury Duże* (od *bajdurzyć*). Drugą wyróżniającą się grupę tworzą neologizmy nawiązujące do tajnego języka dzieci (32,2% wszystkich użyc): są to neologizmy okazjonalne z przedrostkiem *hipopo-* (wyizolowanym sztucznie z wyrazu *hipopotam*): *hipopobzdurki*, *hipopocórki*, *hipopomamy*, *hipopodżungle*, *hipopogrzyby*, *hipoporyby*, *hipopokonie*, *hipoposłonie*, *hipopolasy*, *hipopoliść*, *hipopoliszki*, *hipopomyszki*, *hipoponorki*, *hipoporzeki*, *hipopostajnie*. Znajdują się w tej grupie neologizmy absolutne: *rifititawi*, *rifi*, *tifi*, *tawi* (jak słowa z wyliczanek dziecięcych) i neologizmy potencjalne: *przeżywanki*, *przekomarzanki* (jak *wyliczanki*).

Neologizmy leksykalne użyte w tekstach wierszy — to neologizmy stylistyczne o funkcji ekspresywnej. Choć nieliczne, należą do warstwy językowej współtworzącej ekspresywny charakter tych tekstów. Nawiązują również (zwłaszcza te z grupy drugiej) do żywego, mówionego języka dzieci.

Podsumowanie

Odmienność wierszy dla dzieci od języka mówionego polega na wysokim wskaźniku nominalności, zbliżonym do języka pisanego, na przewadze rzeczownika oraz przymiotnika nad czasownikiem i przysłówkiem. Liczba wyrazów atrybutywnych liczonych łącznie, a także wybitnie podwyższony udział zaimka (14,5% tekstu) jako sytuacyjnego ekwiwalentu pełnej nazwy zbliżają teksty wierszy dla dzieci do tekstów mówionych. Dość liczny udział wykrzyknika (0,89%) i zdrobnień wśród rzeczowników (13,12%) ewokuje mowę żywą, tworząc równocześnie emocjonalny styl tych wierszy. Do języka mówionego zbliża także wiersze dość znaczny stopień koncentracji rzeczowników i niski (jak na poezję) wskaźnik bogactwa leksykalnego. Z językiem pisanym wiąże wiersz wyraźnie wyodrębniona (choć mało oryginalna)

⁵⁶ Myślę o neologizmach leksykalnych — w innym miejscu zajmę się modyfikacjami frazeologizmów.

⁵⁷ Por. D. Buttler: *Neologizm i terminy pokrewne*. „Poradnik Językowy” 1962, s. 235—244; S. Grabias: *O ekspresywności języka. Ekspresja a słowotwórstwo*. Lublin 1980, s. 89.

grupa wyrazów tematycznych i wyrazów-kluczy oraz związana z nimi grupa epitetów przymiotnikowych — jakościowo różnych od potocznych, stanowiących poetyzmy wierszy. Statystyka potwierdza, że już w zakresie leksyki wyraźnie zarysowuje się eklektyczny charakter języka wierszy; mówionemu zaś charakterowi pewnych wskaźników statystycznych przeciwstawia się semantyka leksyki (tematycznie dominują zjawiska przyrody). W ten sposób powstaje sztuczny kod, którym „mówi się” na tematy rzadkie w języku mówionym.

Wskaźniki statystyczne (o ubogim i stereotypowym słownictwie) potwierdza analiza semantyczna ukazująca, że każdy z wyrazów-kluczy ma niewielki zbiór kontekstów powtarzających się w sposób schematyczny (użycie naturalne, animizacja i uprzedmiotowienie — często potoczne). Taki schematyzm i — stanowiąca jego efekt — banalność metafor doprowadzają do przytoczonych we wstępie opinii dzieci o poezji i wierszach. We współczesnej poezji wysoko ceni się oryginalność, niebanalność metafory, kojarzenie znaczeń zaskakująco odległych. Możliwość odczytania metafory musi być odbiorcy dana, nie może wykraczać poza zasób jego doświadczeń i wiedzy⁵⁸. Nie znaczy to jednak, że wiersze „dziecięce” muszą się zamykać w kręgu metafor już znanych. Poezja dla dzieci nie może stawiać i nie stawia autorowi żadnych ograniczeń pod względem metaforyki. Sam odbiorca — dziecko lubi eksperymentować i często bywa autorem zaskakujących zestawień i sensów. Nasuwa się także pytanie: Czy świat ukazany przez motywy i rekwizyty tych wierszy (statystycznie znaczące) — swojski i zwyczajny dla nadawcy, ale dla większości odbiorców już nieznany — jest dla dzieci tak samo atrakcyjny jak kiedyś? Czy przedstawiony za pomocą sztucznego kodu, w schematyczny sposób, może przyczyniać się do tworzenia się więzi „emocjonalnych” z tym, co zagrożone we współczesnej cywilizacji?

Psycholog pisze, że „utwór, który ukazuje tylko to, co czytelnik dobrze zna [...], który nic przed czytelnikiem nie odkrywa, nie wzbudza wzruszenia, pozostaje obojętny dlań i nieważny”⁵⁹.

⁵⁸ Por. B. Bettelheim: *Cudowne i pożyteczne. O znaczeniu i wartości baśni*. T. 1. Warszawa 1985, s. 104: według Piageta myślenie dziecka ma charakter animistyczny aż do wieku dojrzewania. „Dla ośmiolatka słońce jest ożywione, bo świeci [...]. Według właściwego dziecku animistycznego sposobu myślenia, kamień jest ożywiony, bo może się poruszać, jak wówczas, gdy toczy się z góry na dół.”

⁵⁹ M. Tyszkowa: *Recepcja i oddziaływanie literatury pięknej w okresie dzieciństwa i młodości*. W: *Poezja i dziecko. Materiały sesji literacko-naukowej*. Poznań 1973, s. 140.

CECHY SKŁADNIOWO-STYLISTYCZNE TEKSTU WIERSZY

Na podstawie analizy cech składniowo-stylistycznych wierszy zamierzam pokazać siłę oddziaływania i sposób, w jaki teksty wierszy dla dzieci tkwią w podłożu języka potocznego. Pragnę także stwierdzić, w czym przejawiają się odrębności języka wierszy dla dzieci. Analiza dotyczy więc sposobów wykorzystania językowych struktur mówionych (potocznych), z uwzględnieniem wielu ograniczeń nakładanych przez ramy wiersza. Podporządkowując materiał językowy zadaniom artystycznym, każdy twórca wykorzystuje struktury i ich elementy, reguły aktualizacji już utrwalone w języku.

Do celów porównawczych wykorzystałam prace charakteryzujące składnię języka mówionego (potocznego)¹.

Na tej podstawie uznałam za godne przesłedzenia w tekstach wierszy następujące cechy języka mówionego²:

¹ *Miejska polszczyzna mówiona*. Red. W. Lubaś. Katowice 1976; *Studia nad składnią polszczyzny mówionej*. Red. T. Skubalanka. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1978; K. Pisarkowa: *Składnia rozmowy telefonicznej*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1978; N. Perczyńska: *Wybrane cechy składniowo-stylistyczne polszczyzny mówionej (na materiale gwary północno-mazowieckiej wsi Szczutowo i okolic)*. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1978; Z. Klemensiewicz: *Niektóre właściwości syntaktyczne chłopskiej mowy potocznej*. W: tenże: *Składnia, stylistyka, pedagogika językowa*. Wybór A. Kałkowska. Warszawa 1982, s. 324—338; A. Wilkoń: *Język mówiony a pisany*. W: *Socjolingwistyka*. T. 4. Red. W. Lubaś. Warszawa—Katowice 1982, s. 19—33; M. Karwowska-Struczyk: *Rozmowa dzieci w wieku przedszkolnym*. Warszawa 1982; H. Mystkowska: *Właściwości mowy dziecka sześć-, siedmioletniego*. Warszawa 1970; T. Skubalanka: *Ekspresywność języka a mowa potoczna*. W: *Poetyka i stylistyka słowiańska*. Red. S. Skwarczyńska. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1973, s. 177—184; H. Wróbel: *Wyznaczniki potoczności — problemy dyskusyjne*. W: *Socjolingwistyka*. T. 4..., s. 35—41; Z. Klemensiewicz: *Problematyka składniowej interpretacji stylu*. W: *Składnia, stylistyka...*, s. 433—496; M. Szymoniuk: *Wykorzystanie elementów języka potocznego w literaturze rosyjskiej lat 1955—1978*. Katowice 1982; *O rozwoju języka i myślenia dziecka*. Red. S. Szuman. Warszawa 1968.

² Por. A. Wilkoń: *Język mówiony...*, s. 29—30.

- a) mówienie pojedynczymi zdaniami i równoważnikami — unikanie zdań rozbudowanych;
- b) występowanie w języku mówionym tzw. potoków składniowych;
- c) zatarcie granicy zdań;
- d) użycie w funkcji segmentacyjnej elementów leksykalnych;
- e) parataktyczność wypowiedzi;
- f) niewielka liczba zdań złożonych okolicznikowych miejsca i brak zdań podrzędnych orzecznikowych;
- g) występowanie swoistych orzeczeń: onomatopeicznych, kompozycyjalnych, zaimkowych;
- h) występowanie podwójnych podmiotów i dopełnień;
- i) brak imiesłowowych struktur składniowych;
- j) duża częstotliwość wypowiedzi niewerbalnych (oznajmień i wykrzyknień);
- k) duża liczba wypowiedzi eliptycznych (zwłaszcza elipsy motywujące się konsytuacją) i powtórzeń;
- l) znaczna liczba dewiacji składniowych: wtrąceń, zdań urwanych, anakolutów;
- l) bogactwo wypowiedzi modalnych;
- m) bogactwo elementów fatycznych.

Analiza wierszy na tle cech składniowych języka mówionego

Jakie z wymienionych struktur i które ich elementy są najczęściej wykorzystywane do imitowania języka potocznego? W zebranych przeze mnie materiale pierwsza obserwacja dotyczy ilościowego stosunku wypowiedzi pojedynczych do wypowiedzi wielokrotnych, tzn. zespolonych i zestawionych³. Na ogólną sumę 3157 wypowiedzi — 1784 (56,51%) to wypowiedzenia pojedyncze. W autentycznych tekstach mówionych występuje ich znacznie mniej: w mowie chłopskiej — 37,4%⁴, w języku młodzieży — 42,8%⁵, w mowie dziecka 4-, 6-, 7- i 11-letniego: 44,1%, 47,6—52,2%⁶, 41% i 40,3%⁷. Język pisany ma jeszcze mniej wypowiedzi pojedynczych⁸.

³ Por. Z. Klemensiewicz: *Zarys składni polskiej*. Warszawa 1969, s. 68 i 104—105.

⁴ Tenże: *Niektóre...*, s. 328.

⁵ E. Laskowska: *Niektóre cechy składniowe wypowiedzi potocznej na przykładzie języka młodzieży*. W: *Studia...*, s. 219.

⁶ M. Karwowska-Struczyk: *Rozmowa...*, s. 164; M. Przetacznikowa: *Rozwój struktury i funkcji zdań w mowie dziecka*. W: *O rozwoju...*, s. 435.

⁷ H. Mystkowska: *Właściwości...*, s. 47.

⁸ Por. S. Mikołaczak: (*Składnia „Quo vadis?” w ujęciu statystycznym*. „Język Polski” 1970, nr 2, s. 85—97) pisze o 32% wypowiedzi pojedynczych.

Tak duża liczba wypowiedzeń pojedynczych (zdań i równoważników zdań) — to nie tylko tendencja do naśladowania języka mówionego. Mówienie pojedynczymi zdaniami i równoważnikami jest stosunkowo łatwym sposobem kształtowania, a zarazem łatwym sposobem odbioru wypowiedzi. W wierszach dla dzieci można zauważyć nie tylko kształtowanie języka na wzór tego, który dziecko zna, ale jeszcze dalej idące uproszczenie struktury.

Warto także zwrócić uwagę na fakt, że w badanej próbie na 28 331 wyrazów wyróżniono ogółem 17 430 składników syntaktycznych. Na jedno wypowiedzenie (pojedyncze, składowe w wypowiedzeniu złożonym, człon w wypowiedzeniu zestawionym, wykrzyknienie) przypada średnio 3,07 składnika (4,99 wyrazy). Jest to liczba niewielka: ten sam wskaźnik w mowie dzieci wynosi 2,9 i 3,27 (rozmowa dzieci 6-letnich), 3,005 (rozmowa dzieci 4-letnich)⁹, od 3,7 do 3,8 (w wypowiedziach dzieci 7-letnich)¹⁰. Dowodzi to, że w wierszach dla dzieci język jest stosunkowo prosty (kształtowany tak ze względu na specyficznego odbiorcę i masowy odbiór).

W rozpatrywanym materiale (1050 wypowiedzeń zespolonych = 3332 wypowiedzenia składowe), w obrębie 2120 syntaktycznych styków o charakterze złożenia, 1277 styków (60,24%) przypada na stosunek współrzędności, a 843 (39,76%) — na stosunek niewspółrzędności. Dla mowy chłopskiej na stosunek współrzędności przypada 62,3% styków syntaktycznych, a 37,7% zajmuje stosunek niewspółrzędności, dla mowy dzieci 6-letnich — odpowiednio: 53,2% i 46,8%¹¹. W języku młodzieży parataksa zajmuje 55,7%, a hipotaksa — 44,3% związków¹². Repartycja związków współrzędnych kształtuje się w wierszach dla dzieci następująco: związki współrzędne łączne — 796 styków (62,33%), przeciwstawne — 292 (22,87%), wynikowe — 72 (5,64%), rozłączne — 68 (5,32%), włączające — 49 (3,84%). Najwięcej miejsca w tekście zajmuje parataksa łączna, podobnie jak w autentycznych tekstach mówionych, ale w języku pisanim repartycja wśród związków współrzędnych jest zbliżona¹³.

W zakresie wypowiedzeń niewspółrzędnych różne rodzaje hipotaksy układają się następująco:

- a) okolicznikowa czasu — 170 związków (20,17%);
- b) dopełnieniowa — 167 (19,81%);
- c) okolicznikowa przyczyny — 137 (16,25%);

⁹ M. Karwowska-Struczyk: *Rozmowa...*, s. 165; M. Przetacznikowa: *Rozwój...*, s. 443.

¹⁰ H. Mystkowska: *Właściwości...*, s. 69; por. też E. Laskowska: *Niektóre...*, s. 217 (na jedno wypowiedzenie młodzieży przypada 5,3 wyrazu).

¹¹ Z. Klemensiewicz: *Niektóre...*, s. 328; M. Przetacznikowa: *Rozwój...*, s. 516.

¹² E. Laskowska: *Niektóre...*, s. 221.

¹³ S. Mikołajczak: *Składnia...*, s. 85—97.

- d) przydawkowa — 95 (11,27%);
- e) okolicznikowa sposobu — 65 (7,71%);
- f) okolicznikowa przyzwolenia — 57 (6,76%);
- g) okolicznikowa celu — 41 (4,87%);
- h) okolicznikowa warunku — 38 (4,51%);
- i) rozwijająca — 35 (4,15%);
- j) podmiotowa — 22 (2,61%);
- k) okolicznikowa miejsca — 15 (1,78%);
- l) orzecznikowa — 1 (0,11%).

Wśród związków hipotaktycznych przeważają wypowiedzenia okolicznikowe czasu i przyczyny oraz wypowiedzenia dopełnieniowe. Wypowiedzenia okolicznikowe czasu i przyczyny pozwalają łączyć różne fakty w najprostszy sposób na płaszczyźnie sąsiedztwa w czasie albo według tego, że jeden fakt wywołuje inny. Istnieje jeszcze inna przyczyna dużej liczby zdań okolicznikowych przyczyny. Istota tych wypowiedzeń polega na tym, że pojawiają się one tam, gdzie nadawca zaprzecza, rozkazuje, wyraża odmowę, dezaprobatę, aprobatę czy też zadaje pytania. W takich sytuacjach pragmatyka zmusza nadawcę do motywowania, czyli do „ujawniania racji zajętej postawy modalnej”¹⁴. Duża częstotliwość pojawiania się wypowiedzeń motywujących (podobnych do okolicznikowych przyczyny) odpowiada tendencji perswazyjnej tekstu. Analizowane tu wiersze realizują w ten sposób funkcję impresywną.

Motywacja prośby, żądania:

1. Jak najdłużej roś nam z nieba,
jak najdłużej padaj,
bo parasol się po deszczu
składa i odkłada.
2. Wypuścić księżyc,
bo nic nie zawinił.
3. Kaziu! Szybko gotuj się do biegu,
Bo dla taty trzeba łóżko zagrzać!
4. Grzegorzu, Grzegorzu,
wygrzeb się z pościeli,
bo słońce już grządkę
wyzłaca i grzeje.
5. Może głowa uczona
Toniejaki przekona,
bo to problem nie byle jaki.

¹⁴ K. Pisarkowa: *O zależności między typem tekstu a jego strukturą*. W: *Miejska...*, s. 83.

Motywacja dezaprobaty:

1. I doprawdy,
strach bierze,
bo pomyślcie, co będzie,
jeśli światem rządzić zaczną
Toniejaki...
2. [...] tylko się śmieję,
bo śpisz, a tu już dnieje.

Motywacja aprobaty:

Mogłabym tu zresztą
przebywać na co dzień,
bo tak lubię wszyściutkie
prosiaczki, króliki,
ten ogródek i kwiaty
prababci Ludwika.

Motywacja pytania:

— Czy u was też,
bo u nas tak;
tym kręci się,
każdy to ma?!

Motywacja odmowy:

Pływać z wami nie mogę,
bo ta woda głęboka.

Motywacja negacji:

[...] to i tak nie zakłóca spokoju
ani nocnej ciszy,
bo tu dzieci śpią twardo.

Część tych wypowiedzeń realizuje funkcję perswazyjną w obrębie tekstu ¹⁵, większość jednak przez tekst przemawia do odbiorcy lub w jego imieniu (*zrób tak, bo..., nie rób tego, bo..., lubię to robić, bo..., nie robię tego, bo...* itd.). Poprzez pragmatyczną funkcję perswazyjną realizowany jest współcześnie dydaktyzm (częściej autodydaktyzm) wierszy dla dzieci, który pozostaje niejako ukryty za naturalną funkcją mowy.

Oprócz wypowiedzeń zespolonych pojawiają się także w badanych tekstach wypowiedzenia zestawione oraz wykolejone ¹⁶. Ich obecność w języku mówio-

¹⁵ Za K. Pisarkową: *Składnia...*, s. 16.

¹⁶ Z. Klemensiewicz: *Niektóre...*, s. 330: „Są one zaczęte, a nie dokończone albo stanowią anakoluty.”

nym (potocznym) tłumaczy się sytuacyjnością, spontanicznością oraz ekspresywnością autentycznych wypowiedzi. Wypowiedzeń zestawionych jest w tekstach wierszy dla dzieci 237 (7,51%). W mowie chłopskiej stanowią one od 2,1% do 18,6% wypowiedzeń¹⁷. W wierszach dla dzieci są to często wypowiedzenia z parentezą.

Zjawiskiem właściwym językowi mówionemu są wypowiedzenia urwane (świadomie — kiedy nadawca pozostawia domysłowi odbiorcy dokończenie wypowiedzenia¹⁸, nieświadomie — kiedy nadawca nie znajduje właściwego słowa na wyrażenie myśli, takie — które przerywa odbiorca). W tekście literackim naśladującym język mówiony (stylizowanym na język mówiony) sygnałem wypowiedzeń urwanych jest wielokropek. Takich zdań zawierają omawiane wiersze bardzo dużo. Poza interpunkcją jednak w niczym nie przypominają one wypowiedzeń urwanych z żywej mowy. Pod względem składniowym i semantycznym są wypowiedzeniami skończonymi. Wielokropek sygnalizuje tu jedynie zawieszenie głosu. Może ono oznaczać zastanowienie nadawcy lub nie zakończoną wypowiedź. W tekstach wierszy znajdujemy tego typu wypowiedzenia najczęściej na końcu wiersza. Jest to więc zabieg stylistyczny sugerujący otwarcie wiersza, oddanie głosu odbiorcy, jednym słowem — rozpoczęcie dialogu.

Są też w tekstach wierszy takie wypowiedzenia urwane (około 1,5% wszystkich wypowiedzeń), które naśladują autentyczne wzory z języka mówionego.

Przerwane przez nadawcę świadomie, pozostawiają nie wypowiedzianą treść domyślności odbiorcy (stosowane najczęściej w zagadkach):

1. [...] srebrną łuską błysnie ryba
która zwie się...
2. Piękne imię ma ta panna,
Wprost czy wspak jest zawsze...
3. Ma na sobie spódnice.
Więc to nie chłopak, a...
4. A teraz wam powiem
dość śmieszne przysłowie:
„wielki jak...
głupi, jak fasola.”
5. Pomyśl, zgadniesz wnet,
że to czarny...

¹⁷ Tamże, s. 330.

¹⁸ Te wypowiedzenia można potraktować jako elipsę; por. M. Zarębina: *Elipsa a konotacja*. „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 1967, T. 25, s. 103—122.

6. [...] nie ma na pewno smaczniejszejłaty,
niżli zielony listek sa...
7. Od błyskawic pasiaste jak zebra...
I tak dalej... I tak aż do chrypki...

W ostatnim przykładzie odbiorca „zna” nie skończone wypowiedzenie z wcześniejszego fragmentu.

Wypowiedź przerywa odbiorca:

[...] narysuję za to kruka, kreta...
... że mu trochę dopomogłam?
Tak, pomogłam, niech tam!

Podmiot mówiący nie znajduje odpowiedniego słowa na wyrażenie myśli, zastanawia się:

1. Albo pojadę z plecakiem
i wezmę rzeczy...
2. Na razie są tylko baze.
I kotki na wierzbie, na razie...
3. Co przeplata?
Ano właśnie...
4. Tak mi się śniło, a śnić się może.
Chociaż...
5. Bo choć paki
ma całkiem nieznaczące, to jak już,
— jeden po drugim —
strzelać zacznie...
6. Żart to, chociaż...
7. Spódnice mamy
olej splamił.
Spodenki brata...
Spójrzcie sami!
Ja?...

W porównaniu z żywą mową (w wypowiedziach młodzieży jest aż 8,5% wypowiedzeń urwanych¹⁹, a w mowie chłopskiej od około 10% do 16,6%²⁰) teksty wierszy zawierają bardzo ograniczoną liczbę tych wypowiedzeń. Jest to zapewne podyktowane troską o łatwy, a zarazem właściwy odbiór wierszy i o zgodność z normą języka pisanego. Jako potwierdzenie takiego stanowiska nadawców tekstów należy uznać fakt zupełnej nieobecności innych

¹⁹ E. Laskowska: *Niektóre...*, s. 223.

²⁰ Z. Klemensiewicz: *Niektóre...*, s. 330.

struktur wykojęonych (np. anakolutów), potoków składniowych. Rozkład wypowiedzeń urwanych wykazuje jednak bardzo duże podobieństwo do tego z mowy żywej: najwięcej jest wypowiedzeń urwanych z powodu braku odpowiedniego określenia. Samo funkcjonowanie w tekstach wierszy nawet tak małej liczby wypowiedzeń urwanych świadczy o „mówionym” ich charakterze.

Udział konstrukcji niewerbalnych (równoważników zdań wraz z bezorzeźeniowymi wypowiedzeniami nominatywnymi) jest — w stosunku do wszystkich wypowiedzeń pojedynczych, składowych i członów w wypowiedzeniu zestawionym — bardzo wysoki i wynosi 1159 wypowiedzi (20,73%). W języku dzieci 7-letnich procent wypowiedzeń niewerbalnych waha się w granicach od 4,6% do 12,3%²¹, w języku mówionym młodzieży wynosi — 10,6%²², w rozmowie dzieci 4-letnich — od 21% do 28,3%, a w rozmowie dzieci 6-letnich — od 3,7% do 25,6%, a także od 13% do 16,2%²³.

Jak widać, udział wypowiedzeń niewerbalnych maleje z wiekiem badanych. W tekstach wierszy dla dzieci jego wielkość jest podobna do udziału tejże konstrukcji w języku mówionym dzieci młodszych, co przyczynia się do uproszczenia języka wierszy.

Liczba konstrukcji niewerbalnych w badanych tekstach zwiększa się jeszcze, gdy do równoważników zdań dodamy struktury globalne — 86 wykrzykników (2,72% wszystkich wypowiedzeń pojedynczych, złożonych, zestawionych). W sumie wypowiedzenia niewerbalne stanowią 21,93% wszystkich wypowiedzeń składowych. Liczba ta wynika z jednej strony z tendencji do naśladowania języka mówionego, a z drugiej — z kondensacji treści w poezji w ogóle.

Jeśli spojrzeć na wewnętrzną strukturę wypowiedzeń zespolonych, na ich profil poziomy²⁴ — to wygląda on następująco: przeciętna krotność wypowiedzenia zespolonego wynosi 3,17. W tekstach wierszy przeważają zatem wypowiedzenia dosyć krótkie (w języku młodzieży krotność wypowiedzenia złożonego wynosi 2,5²⁵). Najwięcej jest zdań dwukrotnie złożonych (435 = 41,43% wszystkich zdań złożonych) — pod tym względem wiersze dla dzieci przypominają zbadane próby języka mówionego²⁶.

W tekstach wierszy zanotowano bardzo dużą liczbę krótkich wypowiedzeń pojedynczych. Wśród wypowiedzeń złożonych przeważają te z najmniejszą

²¹ H. Mystkowska: *Właściwości...*, s. 170.

²² E. Laskowska: *Niektóre...*, s. 219.

²³ M. Karwowska-Struczyk: *Rozmowa...*, s. 174; M. Przetacznikowa: *Rozwój...*, s. 433.

²⁴ Z. Klemensiewicz: *Niektóre...*, s. 330.

²⁵ E. Laskowska: *Niektóre...*, s. 217.

²⁶ Tamże, s. 218, a także Z. Klemensiewicz: *Niektóre...*, s. 331; H. Mystkowska: *Właściwości...*, s. 110—112.

krotnością, a i one charakteryzują się niewielką liczbą składników. W grupie tych wypowiedzeń znaczną część stanowią takie, które zostały „utworzone” przez rozbicie wypowiedzenia dłuższego. Zabieg ten służy uwypukleniu płynności granic zdania w akcie mowy²⁷. Z punktu widzenia schematu zdaniowego następuje tu rozbicie jednego wypowiedzenia na dwa (lub więcej):

1. Pójdziemy tropem
saren i dzików,
tak podejdziemy,
aż do paśników.
Bo tam się zbiera
głodna zwierzyna.
2. Tylko brzoza delikatna
świerkom nie chce
tajemnicy ich odbierać...
Bo to ich sekret.
3. Oj! Chyba w domu zostanę!
Albo pojadę z plecakiem...
4. A ty szczotko, rzyj mi, rzyj!
Choć połknęłaś stary kij.
5. Siedzi w oknie Agnicha
i wzdycha:
[...]
że słota.
Że chciałaby mieć czarnego kota!...
I kolorową papugę.

Przytoczone przykłady ukazują rozbicie zdań złożonych współrzędnie lub niewspółrzędnie (zdania następne zaczynają się od spójników podrzędnych lub współrzędnych). Są też w tekstach przykłady ujawniające wyraźne dążenie do krótkich, lapidarnych wypowiedzi, oddających proces mówienia. Rozbite zostaje zdanie pojedyncze (oddzielnymi wypowiedzeniami stają się jego części):

1. Znudzona swym strojem zebra
chciała się z pasków rozebrać.
Zamówiła garnitur nowy, dyskretny. Elegancki!
Gładki od kopyt do głowy.
2. Kilka książek tam zgromadzić.
A potem więcej. Sporo. Dużo.

²⁷ Por. M. Szymonik: *Składnia typowa dla języka mówionego jako środek stylistyczny w dziele literackim*. W: *Studia...*, s. 234.

3. A gdyby móc jeszcze
serca
zebrać wszystkie.
Gorące jak czerwien
i czyste jak biel.
W jedno.
4. To lotnik prowadzi
w przestworza samolot.
Ku słońcu, ku gwiazdom!
Po błękitnej drodze!
5. Wzbilem się
nad chmury rakieta.
Tak zwyczajnie, po prostu, na gapę.
Bez żadnego biletu.
6. Tak w nim ciepło.
Miodnie i słodko.

Zdarzają się nawet wypowiedzenia tak rozdzielone, że mogą sugerować linearność mówienia:

1. Burza nadyma się i wścieka
i strasznie przy tym hałasuje.
Ze złości sina i czerwona.
2. Znam inne złoto.
Najszczerze:
złote ręce i złote serce.

Imitują one te wypowiedzi, których w mówieniu nie można już poprawić, lecz tylko uzupełnić w następnym wypowiedzeniu.

Rozbicie zdań złożonych lub zdań pojedynczych pełni kilka funkcji: imituje mowę żywą, czyniąc zarazem tekst łatwiejszym, prostszym (dzięki uzyskaniu krótszych wypowiedzeń). Zapewnia też tekstowi spójność przez uwidocznienie wskaźników zespolenia zewnętrznego (oderwane wypowiedzenia zaczynają od spójników). Takie rozbicie spełnia w wierszach dla dzieci jeszcze jedną funkcję — związaną z artystycznym kształtowaniem tekstów. Rozbicie zdania wiąże się często z rozbiciem na wersy. Rozczłonkowanie takie podkreśla i uwypukla znaczenie tych wydzielonych w oddzielne wypowiedzenie części zdania. Stanowi więc środek wspomagający wersową budowę tekstów wierszy dla dzieci.

Teksty mówione jako całość charakteryzują się dużą ekspresywnością. Emocjonalność aktu komunikacji oddawana bywa za pomocą takich struktur językowych, jak zdania wykrzyknikowe (wypowiedzenia z zabarwieniem uczu-

ciowym²⁸) i wykrzyknienia. Emocjonalność wypowiedzi wpływa ponadto na częstość występowania anakolutów, elips i powtórzeń. W tekstach wierszy dla dzieci występuje 776 wypowiedzeń z zabarwieniem uczuciowym (na tę „uczuciowość” wskazuje w języku pisanym znak wykrzyknikowy, oddający charakterystyczną intonację). Liczba ta stanowi 24,58% wszystkich wypowiedzeń. Wykrzyknienia występują znacznie rzadziej (ich liczba — 86 = 2,72%). W sumie — wypowiedzenia te stanowią 27,3% tekstu i decydują o jego ekspresywnym nacechowaniu. Jest to jednak ekspresywność mało oryginalna, odwołująca się do ekspresji języka mówionego. W wypowiedzeniach z zabarwieniem uczuciowym występują zwykle dodatkowe elementy ekspresywne, fleksyjne, leksykalne, słotwórcze:

A. Elementy fleksyjne (zastosowanie trybu rozkazującego):

1. Giń, poczwaro!
2. Nie bądźcie smutni, proszę!
3. Nie czepiaj się rzepo!
4. Chodź, chodź, mój kotku! (+ element leksykalny — powtórzenie).

B. Elementy leksykalne, np. zastosowanie wykrzykników, których w wierszach występuje więcej niż w przeciętnych tekstach mówionych — 0,9% (przykłady 1—5), zastosowanie leksyki nacechowanej, powtórzeń (przykłady 6—7):

1. Och, jaki balon!
2. Ach, to zjawisko chyba niezwykle!
3. Ojej, własnym oczom nie wierzę!
4. Och, jakie giętke są i miłe!
5. To już jest Balon!
I nagle — trrrach!!!
6. Tylko, jak ta baba ma na imię?!
7. Kulig pędzi! Kulig! Kulig!

C. Elementy słotwórcze (deminutywa, neologizmy):

1. Gdyby tutaj nadszedł ktoś,
powiedziałby: gdybań dość!
2. Jeszcze jeden piruecik
i na wrotkach w górę wlecisz!

²⁸ Z. Klemensiewicz: *Zarys...*, s. 15—16.

Elipsa

Należy do zjawisk typowych dla języka mówionego. Dla żywej mowy charakterystyczna jest zwłaszcza elipsa pragmatyczna (konsytuacyjna)²⁹. W tekstach wierszy dla dzieci najczęściej używa się elipsy kontekstowej, uwikłanej na płaszczyźnie strukturalnej:

1. Kto w potoku pluska?
[...]
A to pstrąg!
2. Jeden z tej walki wyszedł bez szwanku
A drugi?
3. Pszczoła je [szczęście — B. N.] widzi w miodzie.
[...]
łyżwy — na gładkim lodzie.
4. Zapukał zaraz z rana
[...]
Spytałam:
Dlaczego tak wcześniej?
5. Ptaki — żyją powietrzem.
Mrówki — pracowitością.
A las — śpiewaniem.

Czasem jednak elipsy z badanych wierszy przypominają elipsę pragmatyczną, np. w tekście stylizowanym na wypowiedź przygodnego sprzedawcy:

Komu ścieżki
jak liany splątane?
Komu rosą
wysrebrzony poranek?
Komu szmery
górskiego potoku?
[...]
Komu bilet
Do słonecznej stacji?
— Wszystkim uczniom [...].

Elipsa ta przypomina taką, w której pomija się „nadrzędne jednostki gramatyczno-składniowe, a pozostawia nie tknięte jednostki najniższego rzędu składniowego”, bo one są w konkretnej sytuacji najważniejsze³⁰.

²⁹ Por. T. A m p e l: *Elipsa i powtórzenie w żywej mowie*. W: *Studia...*, s. 179.

³⁰ K. P i s a r e k: *O zależności...*, s. 84.

W dłuższych tekstach elipsa obejmuje często element niezbędny (w orzeczeniu złożonym bezokolicznik, w imiennym — orzecznik, orzeczenie proste)³¹. W wierszach dla dzieci dzieje się tak wtedy, kiedy sytuacja przedstawiona w tekście jest sytuacją dobrze odbiorcy znaną (lub schemat językowy działa w silny sposób³² — podkr. — B. N.):

1. Do naszego wieźowca
przyszedł dzisiaj kominiarz
[...]
my więc *za*... guzik, on *za* — cylinder [...].
2. — Pioruny, grzmoty — *do* słoika!
3. O, jaki balon! *Do* sufitu!

Z tekstów wierszy eliduje się elementy mniej znaczące (np. łącznik w orzeczeniu imiennym). Na taki tekst nakładana bywa często pragmatyczna elipsa niezupełna³³. Wypowiedzenia z taką elipsą są zupełne pod względem treści. W tekście pojawia się element deiktyczny (najczęściej zaimek) odsyłający do sytuacji znanej (rzeczywistej) albo do sytuacji, którą dookreśla ilustracja w czasopiśmie (podkr. — B.N.):

1. Jak *tu* pusto,
kiedy was już nie ma [*tu* — na ilustracji — B. N.].
2. Na zdjęciu w mundurze
młody chłopak przy rozbitym murze.
To twój dziadek [...].
3. A strony z obwódką złotą,
a zdjęcia zblakłe i sztywne,
a stroje — jakie dziwne!
Kto *to*? A *tutaj* — kto *to*?

Do wypowiedzeń z pragmatyczną elipsą niezupełną nawiązuje w wierszach pewien typ metafory (stosowanej najczęściej w zagadkach). Aktualizacja treści tego typu wypowiedzeń wiąże się z konkretną sytuacją, a rzeczywistość jest w nich nazwana za pomocą elementów deiktycznych lub metaforycznych (podkr. — B. N.):

1. Pod *tą białą kołdrą* ciepło oziminnie.
A rzuci ją wtedy, kiedy zima minie.

³¹ Por. tamże.

³² Por. M. Z a r ę b i n a: *Elipsa...*, s. 113 („Działanie schematu [...] jest tak silne, że skoro końcówki same zaznaczają, że są rządzone [...] wymienianie określonego czasownika staje się zbędne.”).

³³ Por. M. G r o c h o w s k i: *O pojęciu elipsy*. „Pamiętnik Literacki” 1976.

2. *Tej łopaty* używacie,
kiedy kajakiem pływacie.
3. Pamiętam drzewo
przed domem, [...]
Drzewo sędziwe [...].
Pod takim dachem
można bezpiecznie
rysować klasy,
warkocze pleść.

Podane przykłady wskazują, że elipsa w wierszach dla dzieci imituje tę z języka mówionego. Czasem mechanizmy jej działania w kontekście wykorzystuje się do celów estetycznych.

Powtórzenie

Zastosowanie powtórzenia w mowie jest konieczne, jeśli ma dojść do nawiązania i utrzymania kontaktu w warunkach związanych z sytuacją mówienia za pośrednictwem głosu. W komunikacji językowej powtórzenie ma znaczenie semantyczne. W zależności od gramatycznego charakteru powtarzanych członów i właściwości prozodycznych przybiera ono różne odcienie znaczeniowe. Jerzy Bartmiński wyróżnia następujące funkcje powtórzenia w mowie potocznej³⁴:

- a) funkcje przekazywania określonych treści intelektualnych;
- b) funkcje kompozycyjne, służebne wobec tekstu (zapewniające spójność tekstu dłuższego);
- c) funkcje impresywne — wzmacniające siłę oddziaływania tekstu.

Powtórzenia w wierszach dla dzieci spełniają funkcje zbliżone do tych z języka mówionego³⁵. Spróbujmy je zilustrować.

Funkcje przekazywania określonych treści intelektualnych

Powtórzenie czasownika niedokonanego w trybie oznajmującym:

1. A Ula jest ciekawa świata,
więc pyta, pyta, pyta...
2. Kręci się, kręci koło...

³⁴ Por. J. Bartmiński: *O języku folkloru*. Wrocław—Warszawa—Kraków 1973, s. 49—51.

³⁵ Por. tamże, s. 49—57.

3. Kręcą się, kręcą chmurki,
dokoła mej córki.
4. Do kuchennego stołu zasiedli
i jedli, jedli, jedli, jedli.
5. Płyną chmury.
Płyną, płyną
i dziwią się szalenie.
6. Chodzi kot, chodzi kot...
7. Splata lato, splata
włos babiego lata.
8. Piasku nadrzeczny, złoty piasku,
złocisz się, złocisz...
9. Oj, będą trzmiele
przybywać, przybywać...

Oznacza ono to samo, co przysłówek: *długo, bardzo, ciągle*. Podobne znaczenie ma powtórzenie dopełnienia, orzecznika lub podmiotu w równoważnikach zdania:

1. [...] ... ulica... ulica,
latarnie, księżyc.
2. Brr! Wszędzie woda i woda.

Powtórzenie czasownika dokonanego ogranicza czynność ilościowo, potęgując przebieg tej czynności:

Siadła przepióreczka...
Siadła, siadła, siadła...

Powtórzenie przymiotnika lub przysłówka jako wyrazu intensywności cechy:

1. Liście mam mieczowate
i bardzo, bardzo długie.
2. Pomaleńku, pomaleńku
chwytaj.
3. I odjazd!
A dokąd?
A dalej i dalej!

Powtórzenie naśladujące reduplikację z repliki dialogowej, potwierdzające prawdziwość sądu:

1. Wakacje, proszę państwa, wakacje!
2. Zieleni, zieleni piszczy w trawie,
a na niebie klucz żurawi.
3. Wiosna, wiosna już na świecie.
4. Kupię ci złote pończochy,
błękitną chusteczkę w grochy,
broszkę z deszczowych pereł.
Kupię, kupię dla ciebie.

Powtórzenie ze spójnikiem *to*:

Rozpostarła się lebioda:
Jak swoboda to swoboda.

Wyraża ono aprobatę faktu jako nieuniknionej konieczności.
Powtórzenie ze spajającym *jak* (*jak...*, *tak*):

Jak tam było, tak tam było.
Trochę kłuło i parzyło.

To powtórzenie wyraża zwyczajność.

Funkcje kompozycyjne, służebne wobec tekstu

Najwięcej jest w wierszach dla dzieci powtórzeń kompozycyjnych.

Powtórzenie przyimka przed członami grupy nominalnej —
usamodzielniające człon podrzędny. W wierszach występuje podobne w znaczeniu rozdzielenie grupy nominalnej powtarzającymi się spójnikami:

1. Nie chcą chłopcy ni swoi, ni obcy.

Dalej ulega też rozbiciu (przez powtórzenie czasownika) grupa werbalna:

2. Nie chcą chłopcy ni swoi, ni obcy,
nie chcą baby [...].

Zamiast grupy nominalnej czy werbalnej może w wierszu w konstrukcję tego typu wchodzić grupa wyrazów bliskoznacznych ³⁶:

³⁶ Por. tamże, s. 53.

3. [...] rozbiegły się [...] jak kulki wełniane.
 Jak futrzane kłębki.
 [...]
 a za nimi goni
 piesek kolorowy,
 piesek malowany.
4. Lecz poślą nam jeszcze
 dziś na pożegnanie
 uśmiech kolorowy,
 uśmiech malowany.

Anaforyczne powtórzenie wyrazu na początku kolejnych zdań (w języku mówionym — w funkcji nawiązania ich do siebie):

1. Gdyby nie te kijki w rękach,
 Już byś leżał,
 Już byś stękał.
2. Nikt go nie skrzywdzi,
 nikt go nie okłamie,
 niczego nie okupi
 gorzką łzą cierpienia.
3. Bukiet
 gwarny góralską mową
 [...]
 Bukiet
 kołyszący się w rytmie oberka [...].
4. Pachną białło.
 [...]
 Pachną jeszcze tornistrem i szkołą,
 a już słońcem, co chodzi po wodzie,
 a już wiatrem, co hasa po niebie.
5. Śpi jeszcze wiatr,
 śpią drzewa,
 śpi listek i zajaczek.
6. Wierzbowe tony
 ponad stawami,
 ponad równiną,
 razem z kukaniem,
 razem z rechotem
 płyną.

Powtórzenie anaforyczne obejmuje w wierszach zwykle więcej niż jeden wyraz występujący na początku członu syntaktycznego (wersu). Często

obejmuje cały wers lub kilka wersów i wiąże się z paralelizmem składniowym (powtórzeniem struktury członu zawierającego się w wersie).

Większe znaczenie dla struktury wierszy mają powtórzenia anaforyczne na początku kolejnych strof:

1. strofa: Oj, skrzypce, skrzypce — lipowe drzewo, [...]
2. strofa: Oj, skrzypce, skrzypce — drzewo jawora [...]
3. strofa: Oj, skrzypce, skrzypce — smutek, wesele [...];

1. strofa: Może jakaś wróżka była [...]
2. strofa: Może się zbójnickie skarby
pod ziemią zbudziły [...]
3. strofa: Może gwiazda jakaś mała [...];

1. strofa: Dmuchawce, dmuchawce,
gdy na was popatrzę [...]
2. strofa: Dmuchawce, dmuchawce,
na skwerze przy ławce [...]
3. strofa: Dmuchawce, dmuchawce,
gdy zdmuchnie was wietrzyk [...].

Bardzo liczne przykłady wskazują, że w wierszach dla dzieci powtórzenie anaforyczne połączone z paralelizmem składniowym tworzy schematyczny kontur wiersza — uwydatniający nowe odcinki tekstu³⁷. Powtórzenie tego typu rozpoczynając nowe odcinki tekstu (strofy), dzieli go (rytmicznie) i strukturalnie oraz wiąże (tematycznie). Nie zawsze jest to powtórzenie dosłowne. W paralelnych strukturach spotykamy często modyfikacje semantyczne:

1. strofa: Plum, plum, plum...
Kto tam w rzece pluska?
Świeci złota łuska...
A to sum!
2. strofa: Płag, płag, płag...
Kto w strumieniu pluska?
Świeci srebrna łuska...
A to pstrąg!
3. strofa: Pleszcz, pleszcz, pleszcz...
Kto tam w stawie pluska?
Świeci jasna łuska...
A to leszcz!

³⁷ Podobna jest też funkcja tego powtórzenia w pieśni ludowej; por. tamże, s. 51—52.

Drugi, równie częsty kontur wiersza budowany przez powtórzenie anaforyczne i paralelizm składniowy wygląda następująco: na końcu wiersza powtórzony zostaje incipit (albo fragment incipitu, z modyfikacjami lub bez):

1. strofa: Na kamieniach
strumień śpiewa
pluszczowi, co się pluszcze,
i pliszce...

Ostatnia strofa: I znów strumień
będzie śpiewał
pliszce na kamieniach;

Incipit wiersza: Peleryna zaczarowana,
parasol zaczarowany,
zaczarowane kalosze.

Zakończenie wiersza: Peleryna zaczarowana,
parasol zaczarowany,
zaczarowane kalosze.
Skończyłam czary.
A wy?
Chcecie spróbować?
To zaczynajcie. Proszę!

Taka kłamrowa budowa zapewnia maksymalną spójność tekstu. Bywa też, że schemat pierwszy łączy się z drugim: na końcu powtarza się dosłownie incipit wiersza (tworząc kłamrę), w incipitach strof powtórzenie jest modyfikowane:

1. strofa: Czuwaj zuchu,
czuwaj zuchu,
gdy idziesz przez las.
Otwórz oczy,
nadstaw ucho
na majowy czas.

2. strofa: Czuwaj zuchu,
czuwaj zuchu,
idź ostrożnie tak,
by się zając nie przestraszył
i nie spłoszył ptak.

Ostatnia strofa: Czuwaj zuchu,
czuwaj zuchu,
gdy idziesz przez las.
Otwórz oczy... itd.

Powtórzenie „łańcuchowe”, tzw. konkatencja. Nawiązuje ono do końcowych, rzadziej środkowych wyrazów wersu (strofy) poprzedzającego (w języku mówionym — zdania poprzedzającego). Ten rodzaj powtórzenia odgrywa szczególną rolę w literaturze dla dzieci (por. bajki łańcuchowe). Jest również mechanizmem zabezpieczającym spójność (w języku mówionym i w tekstach przeznaczonych dla dzieci) ³⁸.

1. Na niebie *pierzynka* biała,
nie z *pierza*, z *wody* powstała.
I w *wodę* się znowu zmienia.
2. [drzewo, które szumi, jak umie — B.N.]
na *wietrze*.
A *wiatr* w górze
poświstuje *chmurze*.
Chmura błyska [...].
3. Śnieg się w *wodę* zamienił,
rośnie *woda* w *strumieniu*.
Strumień wartki i rwący
Z rzeką *wody* swe łączy.

Funkcje impresywne

Powtórzenia impresywne wzmacniają siłę oddziaływania tekstu:
Reduplikacje wołacza rzeczowników (mianownika w funkcji wołacza) lub rozkaznika, a także grup wyrazowych i wyrazów innych niż wymienione:

1. Panie leśniczy!
Panie leśniczy!
Ilu mieszkańców
bór gęsty liczy?
2. Ślimak, ślimak, pokaż rogi!
3. Chwytajże ją, miły synku, chwytaj!
4. Ty się, stołku,
nie leń, nie leń!
5. Nałykaj się wiatru, nałykaj!
6. Chodź, chodź, mój kotku!
7. [...] lebioda [...] wzdychała:
Szkoda, szkoda!

³⁸ Por. I. Bellert: *O pewnym warunku spójności tekstu*. W.: M. R. Mayenowa: *O spójności tekstu*. Wrocław 1971.

Powtórzenia semantyczne (synonimiczne). Mogą mieć znaczenie wyjaśniające, precyzujące. Od strony nadawcy tekstu (wierszy dla dzieci) — często pełnią też funkcję regulatora rytmu wiersza:

1. Bielutką kuleczką,
mydlaną banieczką [...] szybuję.
2. Zza krzaka wyrzwał w ciemności
ognisty jaszczur czy smok.
3. Coś bzyka, pstryka, i chrzęści,
las się kołysze i drży.
4. Nie widzę, nie słyszę.
Nie widzę, nie słyszę, bo się dobrze skryły [grzyby — B. N.].
5. Szczypał wszystko,
co napotkał.
— Wiemy! Znamy!

W dwu ostatnich przykładach powtórzenia synonimiczne przypominają charakterystyczne dla języka mówionego orzeczenia³⁹. Są to tzw. orzeczenia kompozycyjne: „[...] konstrukcje dwu skoordynowanych czasowników, które dodatkowo charakteryzuje integralność fonetyczna (jeden akcent główny, brak pauzy między członami) [...], nieprzystawialność szyku członów i ich nierozłączność, całościowe znaczenie. [...] Występują w dwu odmianach: niefleksyjnej (onomatopeicznej) i fleksyjnej.”⁴⁰

Odmiana onomatopeiczna bywa często stosowana w wierszach dla dzieci⁴¹:

1. Puk! Puk! Dzięciół
drzwi nam do lasu uchylił.
2. Zjawia się kot — Nocny Marek,
żeby z dworcowym zegarem pogadać:
— Mru-mru... tik-tak... Gadu-gadu.
3. [...] pod nią ścieżka: gadu-gadu.
4. [...] palcem: puk! puk! — w skałę.
5. [...] potem: stuk! stuk! — dziobkiem w szybę.

Do powtórzeń synonimicznych można też włączyć orzeczenia (typowe dla żywej mowy) z *quasi*-przytoczeniem (jest to połączenie czasownika naśladowczego niefleksyjnego z fleksyjnym)⁴²:

³⁹ Por. J. Bartmiński: *Swoiste formy orzeczeń w języku ustnym (orzeczenie onomatopeiczne, zaimkowe, podwojone)*. W: *Studia...*, s. 165.

⁴⁰ Tamże, s. 163.

⁴¹ Por. J. Cieślowski: *Wielka zabawa*. Wrocław—Warszawa—Kraków 1967, s. 120—134.

⁴² Por. J. Bartmiński: *Swoiste...*, s. 166.

1. Pa! Żegnam — machnął łapą.
2. Może bym z tego strychu — chodu!
na ulicę wybiegł ze schodów.
3. A ona [góra — B.N.] — hyc! — zaszła za chmurę.
4. Do klasy: bęc! — wpadło przez szybę.
5. Dzwonią srebrne, deszczowe krople:
dyń! dyń!

Nagromadzenie orzeczeń tego typu (kompozycyjalnych, onomatopeicznych, z *quasi*-przytoczeniem, a także onomatopeicznych prostych) służy naśladowaniu nie tylko języka mówionego, ale także (w mniemaniu nadawcy) języka mówionego dzieci⁴³ (w tekstach wierszy pojawia się też onomatopeiczne naśladowanie języka zwierząt).

Bogactwo przykładów świadczy o tym, że powtórzenie jest ulubionym (przez nadawców) elementem języka wierszy dla dzieci. Większość powtórzeń pełni funkcje podobne do tych z języka mówionego. Reduplikacje, zwłaszcza powtórzenie anaforyczne, spełniają jednak w wierszu jeszcze inne funkcje. Powtórzenie anaforyczne i związany z nim paralelizm składniowy rozczłonkują teksty wierszy na ekwiwalentne odcinki, rytmizując tekst. Budują też schematy typowych wierszy dla dzieci. Odgrywają także (zamieszczone w incipitach wersów i strof, a także w pierwszej i ostatniej strofie) ważną rolę w wiązaniu tekstu w całość (są znaczące dla spójności tekstu).

Dialogowość

Realizacja faktów językowych w mowie przybiera formę dialogu. Jest on prymarnym sposobem użycia języka, monolog stanowi „konstrukcję sztuczną polegającą na utożsamieniu mówiącego ze słuchaczem”⁴⁴. Rozwój mowy dziecka zaczyna się od dialogu, więc i teksty literackie dla dzieci będą chyba oscylowały wokół formy dialogowej. Już analiza tekstów wstępnych (z okładki — rozdz. I) wykazała, że „nawiązują” one dialog z odbiorcą (*ja*, często dziecko, *my* — dzieci, zwracamy się do *ciebie*, *was* — dzieci). Odbiorca — dziecko bywa też często świadkiem czyjejs rozmowy lub bezpośrednio przytoczonej wypowiedzi. Wiersze z dwóch roczników „Świerszczyka” rozwijają ten „wstępny” dialog. Mamy więc wiele przykładów dialogowości „wewnętrznej” (rozmowy postaci, bohaterów lirycznych), często cały tekst wiersza jest dialogowany:

⁴³ Por. liczbę tych orzeczeń w folklorze tworzonego dla małych jeszcze dzieci (J. Cieślowski: *Wielka...*, s. 120—134).

⁴⁴ Za J. Bartmińskim: *O języku...*, s. 60.

Jak się nazywasz?

Jak.

Jak?

Jak. Właśnie tak.

Cały utwór bywa ponadto najczęściej skierowany do małego odbiorcy (lub do kogoś — w imieniu odbiorcy wirtualnego). Jest on czytelnikiem, a nie odbiorcą bezpośrednim, ale zamieszczenie wiersza w czasopiśmie skraca do minimum czas pisania i czas odbioru (rozdz. I). Sugerowanie bezpośredniej relacji między nadawcą i odbiorcą ma wykładnik językowy w formach wołacza, w formach trybu rozkazującego, w zaimkach 1. i 2. osoby, np.:

1. Jakie sny macie, moje kamienie?

2. Mamo, pocałuj mnie.

Nie jestem kaktus.

3. Nie bądźcie smutni, proszę!

4. Paziu, bądź moim gońcem
do krainy motyli i słońca!

5. Wiecie, jak jest tutaj,
Kiedy was już nie ma?

6. I poczekaj

[...]

A zobaczysz,

jak się budzą rusalki pawiki!

Wiersze dla dzieci dobierane i nadawane w komunikacie globalnym w zależności od okoliczności odbioru, konsytuacji (pora roku, inne okoliczności — święta itd.), ujęte są często w formę rozkazującą lub pytającą. Wypowiedzenia pytające — skierowane do odbiorcy tekstu (sugerujące dialog) — stanowią w obu rocznikach 12,92% wszystkich wypowiedzeń. Orzeczeń w trybie rozkazującym (polecenia do odbiorcy) jest w tekstach 6,62% (wszystkich form osobowych czasownika lub 6,1% wszystkich form czasownika w tekście), natomiast orzeczenia w 1. i 2. osobie zajmują w tekście 27,42% wszystkich form osobowych lub 24,57% wszystkich form czasownika. Są to liczby dosyć duże. (W *Opowiadaniach* K. Brandysa tryb rozkazujący zajmuje 2,4% form osobowych i 1,8% wszystkich form czasownika⁴⁵).

W wierszach dla dzieci dialog ujawnia się też w przejętym z języka mówionego powtórzeniu, zwłaszcza tym, które potwierdza prawdziwość sądu. W tekstach wierszy jest to zwykle dialog ukryty (w głębokiej strukturze semantycznej)⁴⁶:

⁴⁵ E. Rudnicka-Fira: *Czasownik w tekście „Opowiadań” K. Brandysa w ujęciu statystycznym*. W: „Prace Językoznawcze”. T. 3. Red. W. Lubaś. Katowice 1976, s. 124.

⁴⁶ Por. J. Bartmiński: *O języku...*, s. 63.

1. Kupię złote pończochy,
kupię chusteczkę w grochy
[...]
Kupię [Czy rzeczywiście? Rzeczywiście — B.N.], kupię dla ciebie.
2. Jest mokro. Jest szaro. Nieznośnie.
Przedwiośnie. [I głos — B.N.]
Wiadomo, przedwiośnie [II głos — B.N.]
3. Zielen [Czy rzeczywiście? Rzeczywiście — B.N.], zielen piszczy
w trawie,
a na niebie klucz żurawi.
4. Wiosna [Czy rzeczywiście? Rzeczywiście — B.N.], wiosna już na
świecie,
5. Splata lato [Czy rzeczywiście? Rzeczywiście — B.N.], splata
włos babiego lata.

Zastosowane w wierszach dla dzieci wołacze lub mianowniki w funkcji wołaczy pełnią często funkcję sygnałów fatycznych (niezbędnych w dialogu)⁴⁷. Tę samą funkcję spełniają też inne wyrazy, podobnie jak w mowie żywej: *śłuchaj, popatrz, wiesz, proszę pana*:

1. Bardzo cię lubię, echo, wiesz?
2. Mamy, proszę pana, swoje psie maniere...
3. Taki, proszę pana, nasz zwyczaj irlandzki.
4. Wakacje, proszę państwa, wakacje!

Sygnałem otwarcia dialogu jest też pytanie lub wielokropek (na końcu wiersza) oznaczający niezakończenie wypowiedzi, oddanie głosu odbiorcy:

1. [...] wysiadają już podróżni.
Ale każdy czymś się różni!
A czym?
2. [...] wezmę rzeczy...
No, jakie?...

Podsumowanie

W zakresie składni język wierszy, którymi się zajmuję, przedstawia się jako struktura naśladowująca język mówiony, w niektórych momentach jeszcze bardziej uproszczona (bardzo duża liczba zdań pojedynczych, równo-

⁴⁷ Por. K. Pisarkowa: *O zależności...*, s. 80.

ważników zdań). Wykorzystano także w tym celu (w dużym stopniu) struktury ekspresywne języka mówionego. Język wierszy naśladuje język mówiony parataktycznością wypowiedzi, małą liczbą zdań złożonych okolicznikowych miejsca i podrzędných orzecznikowych, brakiem zdań rozbudowanych. Imitację języka mówionego umożliwia obecność w tekstach takich struktur, jak swoiste orzeczenia, a także imitowanie zatarcia granicy zdania, linearności mówienia. Te struktury, które są niezgodne z normą języka pisanego, pojawiają się bardzo rzadko (zдания urwane). Nie występują w badanych tekstach potoki składniowe i inne — niż zdania urwane — wypowiedzenia wykolejone. Język pisany przypomina niewielki udział wypowiedzeń zestawionych z parentezą oraz imiesłowowych równoważników zdania (0,52% wypowiedzeń).

W uproszczonym sposobie wypowiedzi — dyktowanym tym, że teksty te mają specyficznego odbiorcę — pojawiają się elementy tak charakterystyczne dla języka mówionego, jak elipsa i powtórzenie. Drugiemu z nich nadaje się także inne funkcje niż w języku mówionym — często powtórzenie decyduje o konstrukcji tekstów i jest głównym środkiem zabezpieczającym spójność wierszy.

Ogół zabiegów nadawcy komunikatu polega na u p o d o b n i e n i u formy pisanej do mówionej formy podawczej — dialogu.

FRAZEOLOGIA WIERSZY

Analiza struktury leksykalnej wykazała ograniczoną tematykę pojawiających się w badanych wierszach i schematyczne, stereotypowe ich potraktowanie (umieszczenie w dwóch kontekstach: naturalnym i animującym). Stereotyp wiąże się z szablonem stylistycznym — systemem stale i często powtarzających się elementów językowych¹. Podstawę powstania szablonu językowego stanowi zasada ciągłego odwoływania się do tkwiących w świadomości przyzwyczajęń językowych, terminologicznych, znanych modeli konstrukcyjnych języka. W niektórych gatunkach publicystycznych powtarzanie określonych środków językowych jest zjawiskiem uzasadnionym. Wiąże się z dążeniem do jak największej komunikatywności i zwięzłości formy językowej. W komunikatach prasowych, które służą wyłącznie informowaniu, szablon bywa ogromnie użyteczny: pozwala informować szybko i zwięźle.

Wiersze dla dzieci zamieszczone w „Świerszyczku” noszą pewne cechy komunikatów prasowych (por. rozdz. I). Szablon językowy jest też nieunikniony i obiektywny we wszystkich rodzajach twórczości dla dzieci (ze względu na specyficzny odbiór). Z tym większym nasileniem i częstością będzie występował w prasie przeznaczonej dla odbiorcy dziecięcego (a więc również w wierszach zamieszczonych w owej prasie). W tej analizie idzie o wykazanie, w których momentach stosowanie szablonu językowego okazuje się mało obiektywne.

W literaturze ludowej powtarzalność w różnych utworach określonych wyrazów, zwrotów i fraz (a nawet dłuższych odcinków tekstu) nosi nazwę

¹ Por. D. Butler, H. Satkiewicz: *Uwagi o frazeologii prasowej*. „Kwartalnik Prasoznawczy” 1957, nr 3, s. 12—37 (uwagi o szablonie językowym); W. Pisarek: *Retoryka dziennikarska*. Kraków 1975. O cechach szablonu por. też: D. Buttler, H. Kurkowska, H. Satkiewicz: *Kultura języka polskiego*. Warszawa 1982, s. 140—147.

formuły. Jerzy Bartmiński w książce *O języku folkloru* twierdzi, że badacze folkloru początkowo najczęściej opisywali jako formuliczne połączenie rzeczownika ze stałym epitetem przymiotnikowym. A. Daur, badacz, który najgruntowniej przebadał formuły folkloru niemieckiego, definiował formuły jako typowe i utarte środki wyrazu, podkreślając przy tym, że utarte są nie tylko elementy wyrazu, ale i treści. Rozszerzył także granice formuły na wypadki tworzenia form różnych, ale według jednakowego wzoru². „W poetyckim języku ludowym formuły (określone szeroko: od jednego słowa stale używanego jako nazwa określonej rzeczy, poprzez stały związek słów, wers, do całej strofy) nie tylko ułatwiają wykonawcy proces budowania tekstu, a słuchaczom odbiór [podkr. — B.N.], ale są przede wszystkim skrótowym środkiem ekspresji. [...] Folklor łączy się pod tym względem w jedno ze szlagierem i literaturą masową, które również operują stereotypami tematycznymi, kompozycyjnymi i językowymi.”³

Związki utarte, stereotypowe, utrwalone w języku w określonej formie, nie odbiegające jeszcze zasadniczo w swej wartości semantycznej od sumy znaczeń poszczególnych składników, mieszczą się na pograniczu frazeologii łączliwej i stałej⁴. Powstawanie związków łączliwych w wierszach dla dzieci powoduje często świadome (bądź nieświadome) preferowanie pewnych słów i połączeń słów (formuł) jako sprawniejszych, bardziej komunikatywnych lub bardziej ekspresywnych.

W trakcie analizy struktur ponadskładniowych wykazano, że wiersze te są zbudowane wedle modelu kwestii dialogowej, często są bezpośrednio (w całości) skierowane do odbiorcy. Jak ta próba dialogu z odbiorcą (masowym, dziecięcym) kształtowanym przez publikatory XX wieku odzwierciedla się we frazeologii wierszy?

W tekstach wierszy możemy zauważyć trzy warstwy frazeologizmów:

Pierwszą warstwę stanowi montaż poetyzmów gotowych (frazologia łączliwa), formuły często powtarzane w tekstach, szablonowe o proveniencji literackiej i dziennikarskiej (rzadziej).

Druga warstwa to przemieszanie różnych poetyzmów potocznych (frazologia stała i łączliwa, jej modyfikacje w celu odkrycia energii lirycznej).

Trzecia warstwa to słowa i frazeologizmy, które należą do kanonu mowy danej wspólnoty odbiorczej (dzieci)⁵.

² J. Bartmiński: *O języku folkloru*. Wrocław—Warszawa—Kraków 1973, s. 44.

³ Tamże, s. 44—45.

⁴ Por. H. Kurkowska, S. Skorupka: *Stylistyka polska*. Warszawa 1959, s. 158.

⁵ Por. E. Balcerzan: *Poezja polska w latach 1939—1965*. Cz. 1. Warszawa 1982, s. 120—124.

Montaż poetyzmów gotowych (szablonowe formuły o proveniencji literackiej i dziennikarskiej)

Do poetyzmów gotowych, wymyślonych kiedyś przez innych pisarzy, a później powtarzanych, należą wyrażenia składające się z rzeczownika z określeniem (epitetem). Najczęściej właśnie epitet jest tym elementem powtarzanym, prowadzącym do szablonowości wypowiedzi i obrazowania, np. epitety określające zjawiska dotyczące pór roku:

zima jest biała — biała zima, biały śnieg, puszysty śnieg, biały puch, białe pierze, biała koldra, biała rękawica (zimy), białe czepce, białe czapki, białe kołnierze;

wiosna — zielona i żółta: zielona wiosna, świeża zielen wiosny, zielony liść, zielony las, zielona trawa, zielone żdźbło trawy, zielone pantofelki wiosny, zielone muchy, żółte kaczeńce, żółte kacuszki;

lato jest złote, złociste, gorące: złote lato, złote ślady lata, złote pola, złociste pole, zboże złociste, złote żyto, złote kłosy, niebo niebiesko-złote, słońce złote, gorące, złociste, złociste promienie, piasek gorący;

jesień — kolorowa: barwna jesień, jesień w czerwieni, złota jesień, nić, nitka (babiego lata) biała, srebrna, szaropopielata, liść żółty, czerwony.

Inne szablonowe wyrażenia to (wielokrotnie powtarzane): powieka — ciężka, ręce — zgrabne, żal — bez końca, lzy — rzęśiste, dłoń — przyjazna, głowa — uczona, oczy — bystre, złote, kocie, marzenia — najskrytsze, sen — miły, letni, zły, sny — kolorowe, zielone, serce — dobre, radosne, gorące, czyste, uśmiech — błogi, radość — promienna, praca — ciężka, zadanie — ciężkie; trudy człowieka, człowiek kosmosu, sprawca zbrodni⁶, człowiek — każdy, przyjaciel na całe życie, życie — smutne, całe, dzieci — wszystkie, małe, mama — zmęczona, moja, siostra — moja, swoja, dom — nasz, twój, domek — mały, swój, szkoła — swoja, kochana, książka — piękna, miasto — moje, tematy — wspólne, rycerz — mężny, tarcza i miecz, ziemia — najbliższa, polska, czarna, gruda ziemi, skarb — cenny, ukryty, dzieje — stare, zamierzchle, czas burz i błyskawic, ranek — wczesny, dzień — dobry, brzydki, chmurny, jasny, gasnący, wieczór — cichy, letni, świat — ciekawy, szeroki, cały, nasz wielki świat; kraina poezji, niebo — błękitne, jasnoblękitne⁷, pochmurne; grom z nieba, słońce — gorące, złote, majowe, słońko — blade; smuga światła, błękit — czysty;

⁶ Kilka ostatnich wyrażeń przypomina konstrukcje prasowe.

⁷ Jest to wyraźny poetyzm w wierszach — kolor niebieski bywa określany najczęściej przymiotnikiem *błękitny* (10) i rzeczownikiem *błękit* (też w znaczeniu *niebo*), *niebieski* ma niższą częstotliwość (6).

tęcza siedmiu kolorów, barwy tęczy, blask księżyca, poświata księżyca; księżyc — srebrny, gwiazdy — latarki srebrne, noc — księżycowa, czarna, świętojańska, cisza — złowieszcza, chmura — srebrna, deszczowa, deszcz — jesienny, krople — srebrne, deszczowe; klucz żurawi, kukulka — wiosenna, skowronek — wiosenny; piosnka skowronka, trele — dźwięczne, piosenki — dźwięczne, wróbel — szary; chmara wróbli, skrzydła rozpostarte; wiatr — ciepły, zimny (za oknem), psotnik-wiatr, wiatr — letni, zielony; szum wiatru; rzeka — błękitna, fala — wiślana, bystra; szum modrej fali; łuska — srebrna, morza — dalekie, nieznane, morze — szalone, głębokie, piękne, polskie, strumień — wartki i rwący, leśny, górski potok; woda — głęboka, zimna, srebrzysta, wody — czyste, wyspa — bezludna, żagle — białe na horyzoncie, góra — wielka, stroma, skała — górską, ścieżka — własna, nieznana, droga — szara, podniebna; wstęgi jasnych dróg, dąb — stary, mocny, drzewo — sędziwe, najstarsze, szumiące; wysokie drzewa w borze (w lesie); gałęzie drzew — nagie, las — uśpiony, sosnowy, ciemny, lasy — cieniste, zapach lasu — kuszący, bór — gęsty, chłodny, srebrny, brzoza — biała, wierzbą — stara, płacząca; kotki na wierzbie; sad — mój, zielony, nabrzmiały jesienią, rosa — drobna, srebrzysta, ogród — srebrny, nasz; kiście kwiatów, kwiat — pachnący (na łące), piękny, liście — jesienne, drobne; ulewa liści, powódź liści; jabłko — rumiane, motyl — kolorowy, zwiewny, jesień — pracowita, zima — mroźna, śnieżna, mróz — biały, śnieżny, śnieg — puszysty, głęboki, płatki śniegu, wiosna — słoneczna, promienna, kot — czarny, konie — malowane, konik — drewniany, wiewiórka — ruda; ryża kita; tabun koni (galopujących), kogucik — blaszany; dzwon na wieży.

Nadmierna skłonność do częstego powtarzania tych samych wyrażeń prowadzi do szablonu, tym bardziej że określenia w wyrażeniach (epitety) pojawiają się w związkach z różnymi rzeczownikami. Najczęściej powtarzany bywa epitet biały, nieco rzadziej złoty i srebrny (w różnych stopniach: złoty — złocisty, srebrny — srebrzysty itd.) oraz inne określenia kolorów. Równie wysoką częstotliwość w wyrażeniach uzyskują połączenia rzeczowników z zaimkami dzierżawczymi (mój, nasz, twój, swój) sugerującymi związek nadawcy z odbiorcą. Część tych wyrażeń ma proveniencję wyraźnie literacką (często są to wyrażenia metaforyczne, ale już mało oryginalne): srebrny bór, czyste serca, serce naszych serc (ojczyzna), dzieje zamierzchłe, czysty błękit (niebo), wiosenna kukulka, zwiewny motyl, barwy tęczy. Część — można potraktować jako wyrażenia dziennikarskie, prasowe: ciężkie zadania, trudy człowieka, bohater — człowiek kosmosu, wspólne tematy, serce ogólnodostępne, cały świat, czas pracy.

Wśród gotowych fraz i zwrotów frazeologicznych (o proveniencji literackiej) często powtarzanych w wierszach dla dzieci mamy ⁸:

⁸ Podział na wyrażenia, zwroty i frazy przejmuję za S. Skorupką: *Podstawy klasyfikacji jednostek frazeologicznych*. „Prace Filologiczne” 1969, T. 19, s. 219—226.

*ptaki dźwięcznym trelem mnie witają,
chmara wróbli dzwoni,
skowronek ciągle dzwoni od świtu;*

*rozwiały się grzywy koniom,
konik wstrząśnie grzywką;*

*słońce rozciągnęło barwną wstęgę tęczy,
słonko tęczę rozpina;*

*słonko drzemie w pościeli z chmur,
słońce chowa się za chmury;*

*klania się słońce,
słońce chętnie skłania głowę,
słońce zeszło z gór,
słońce toczy się na zachód,
słońce w zmroku ginie,
słońce znika,
rąbek słońca znikł;*

*słonko blade wyjrzało nieśmiało,
słońce bladawe sączy promienie,
przędzie słoneczko złotą niteczką wiązkę promieni;*

*słońce skrzy się,
słońce złote świeci,
słońce wyzłaca grządki,
słonko kładzie złociste promienie,
słońce dodało blasku swych promieni;*

*słonko w szybach błysnie,
słonko w okna wpada;*

*słońce praży,
słońce przypieka,
słonko grzeje,
wygrzewać się w słońcu (zwrot),
siaść w pełnym słońcu (zwrot);*

*kasztan osłoni cieniem,
stary kasztan chłodzi cieniem,
lipa cieniem zakryje;*

*chodzą chmurki-owieczki z ciepłym wiatrem-juhasem,
słonko pasie baranki kolorowe,
obłoki się pasą jak owce;*

*gwiazdy w sen mój zaglądają,
oczy jak gwiazdy zaglądają w sen pyzatemu księżycowi;*

*liść za liściem leci,
wszędzie liście opadną w mig,
spadła na dół liści ulewa,
w liści powodzi cierpliwie brodzić (zwrot),
grusza pełna liście roni,
gubić drobne liście (zwrot),
jesień liśćmi szeleści;*

*srebrną łuską błysnie ryba,
świeci srebrna (złota, jasna) łuska,
pokład od łuski jest srebrny.*

Powtarzalność przytoczonych formuł (i sposobów obrazowania) prowadzi do stereotypu językowego. Oprócz formuł powtarzanych w wierszach często występują też takie frazy i zwroty, których frekwencja nie jest zbyt duża. Uważane są one jednak niewątpliwie za pospolite ze względu na swą konwencjonalność: nawiązują do stworzonych kiedyś wzorców literackich (językowych i obrazowych):

*nastalo wśród myszy wesele,
na kominie ogień bucha,
dzwonią srebrne, deszczowe krople,
w deszczu tonie cały świat,
wabią wstęgi jasnych dróg,
dzwon na wieży północ obwieszcza,
lipiec, sierpień na skrzydłach się wzniosą,
wrócą jaskółki pod strzechy,
śnieg wybielił cały świat,
wianki płyną z prądem fal,
rumianek [...] jak gryka się bieli,
noc zapada czarna,
srebrzy się toń mazurskich jezior,
idzie mróz w butach skrzypiących,
księżyc łśni w oknie,
w lustrze nieba się księżyc jak kaczeniec złoci,*

*wznieść w niebo wspaniały śpiew,
tańczyć na wietrze*⁹.

A oto frazy i zwroty nawiązujące do frazeologizmów prasowych¹⁰:

*wre praca, do pracy całe miasto wstaje,
ilu mieszkańców bór gęsty liczy,
owocem ich zbratania są (jabłka),
ciężkie to było zadanie;
stanąć do pracy, brać się do pracy,
budzić się do pracy, odmierzać czas pracy,
bronić honoru szkoły,
nie zakłócać nocnej ciszy,
wzbijać się do góry myślą i dobrym czynem,
iść drogą marzeń,
siedzieć przy jednym (wspólnym) stole,
wieść zażartą dysputę,
prowadzić (kolorowe) rozmowy o zdrowiu,
pragnąć donieść wszystkim*¹¹.

W pierwszej z wyróżnionych grup szablon stylistyczny rodzi się głównie wśród zwrotów, fraz i wyrażeń pochodzenia literackiego — często powtarzanych w wierszach, np.: *niebo błękitne, czysty błękit, kłania się słońce*. Tego typu frazeologizmy (przez powtarzalność) nawet dla odbiorcy — dziecka stają się mało oryginalne i banalne. Natomiast grupa frazeologizmów — wprowadzicie mało oryginalnych dla nadawcy (i odbiorcy dorosłego), np.: *dzwonią srebrne, deszczowe krople, płyną wianki z prądem fal* — nie musi być dla dziecka banalna (frazeologizmy nie są powtarzane zbyt często). Rażą niewątpliwie „szablony” prasowe, znane również dzieciom ze środków masowego przekazu¹². Ich obecność nawiązuje do prasowych cech analizowanych wierszy.

Przemieszczenie różnych poetyzmów potocznych (frazeologia łączliwa i stała, jej modyfikacje w celach ekspresyjnych)

Wiersze dla dzieci ze „Świerszczyka” zawierają sporo frazeologizmów potocznych. Zaklasyfikowałam tu związki łączliwe, używane w mowie

⁹ Do literackich formuł należą też te, które w tej samej formie ukazują podobne obrazy, np.: uchylić drzwi do lasu komuś (*dzieciol nam drzwi do lasu uchylił*); uchylić bramę do snu komuś (*uchylił nam bramę do snów kolorowych*).

¹⁰ Często reprezentują one „wysoki” styl prasowy (czy styl hasel propagandowych).

¹¹ Zdarzają się tu konstrukcje analityczne, noszące piętno stylu urzędowego.

¹² H. Z g ó ł k o w a: *Czym język za młodu nasiąknie*. Poznań 1986, s. 50.

potocznej, oraz frazeologizmy stałe. Zagęszczenie stałej frazeologii (oraz łączliwej potocznej) jest sygnałem „żywej mowy” i nawiązuje do dialogowej struktury wierszy dla dzieci (dzięki potocznej „barwie” i występowaniu przede wszystkim w języku mówionym). Oto związki łączliwe ewokujące język mówiony (wyrażenia, zwroty, frazy):

jedna **kupa szmelcu**,
mleko **prosto** (masz) **od krowy**, Mikołaje **prosto z bajek**,
nudno tutaj, że **aż strach**, był ogromny, **że strach**,
weselisko huczne wyprawił w krótkim czasie,
ma też hodowlę kurek, i to **jeszcze jaką!**
to problem **nie** byle **jaki!**
wtedy **jeden z drugim** takim wyśpiewują mi,
będzie **fura zaległości** do odrobienia,
wciąż się powtarza **śpiewka ta sama**,
wyjeżdżać chciały, **każda w swoją stronę**,
własnymi ścieżkami **wchodzi** w świat, mam tyle **własnych ścieżek**,
chciałbym **poważnie porozmawiać**,
czekaj, **ja ci pokażę!**
tylko patrzeć jak z walczyka **zmeni** się w oberka,
coś **spsoci dla draki**, wyśpiewują mi **dla draki**,
kura dała w bok nura,
kot ani dyszy, ani drgnie,
na dobre wyszłaby jej ta zmiana,
mama się za głowę chwyta, **aż się złapali za głowy**,
zaraz mu **chcę robić pranie** (przenośnia potoczna),
do króla **poszedł z fasonem**,
na śmierć się zagryzły wszystkie,
co słyhać? co w szerokim słyhać świecie?
jakiś **mieć interes** musi,
daję słowo!
podpowiadacz klasowy raz **się znalazł w biedzie**,
można je **dostać poza kolejką**,
stałam w innych ogonach,
rzuciłem żucie (**rzucić** coś — **palenie**),
po drzewach **nikt się tego nie spodziewał**,
o klasówkach **nie ma mowy**, o łzach w ogóle **mowy nie ma**,
nie ma rady, trzeba wstawać,
nie ma końca tym zabawom.

Przyjrzyjmy się stałym zwrotom i frazom występującym w wierszach dla dzieci (por. tab. 7):

Stałe zwroty i frazy oraz ich modyfikacje

L p.	Stałe związki (z języka mówionego)	Modyfikacje wewnętrzne	Modyfikacje semantyczne
1	2	3	4
1.	<i>Słońce w nos nam daje prztyczka.</i>	<i>Błyskawicy w nos dam prztyka.</i>	
2.	<i>Zachciało się osie zagrać mi na nosie,</i>		
3.	<i>(!) Kręć nosem i grymaszę.</i>		<i>Nic go nie nęci, wciąż nosem kręci</i> [nosorożec]
	<i>Wszystko w nosie mam.</i>		
4.	<i>Wszystkich mam po dziurki w nosie.</i>		
5.	<i>Teczką z książkami macha mi przed nosem.</i>		
6.	<i>(jeść aż się uszy trzęsą)</i>	<i>Skubie [baranek] aż mu się runo trzęsie</i>	
7.	<i>(czerwienić się po uszy)</i>	<i>Sczerwieniło drzewo po koniuszki liści.</i>	<i>(Sczerwieniło drzewo po koniuszki liści.)</i>
8.	<i>(nadstawić ucha, uszu) ☞ (mieć oczy i uszy otwarte)</i>	<i>Nadstaw oko, nadstaw ucho na majowy czas.</i>	
9.	<i>(mieć czegoś powyżej uszu)</i>		<i>Rzecz szczyprawka do szczyprawki: Powyżej uszu mam trawki [rozmowa w trawie]</i>
10.	<i>(tkwić w czymś po uszy)</i>	<i>Zasypani po szyję listami.</i>	
11.	<i>(wyciągać, natężyć ucho, wytężyć słuch) ☞ (!) (mina się wydłużyla)</i>	<i>Uszy z ciekawości (!) wszystkim się wydłużą.</i>	
12.	<i>Bębnią [komuś] kotu prosto do ucha.</i>		
13.	<i>Polubiła całym sercem zieleni świerków</i>		
14.	<i>Powiedzcie same, tak z ręką na sercu.</i>		
15.	<i>(coś kogoś chwyta za gardło) ☞ (pod gardłem — pod groźbą kary)</i>	<i>(!) Serce pod gardło!</i>	
16.	<i>(mieć duszę na ramieniu)</i>	<i>Na ramię dusza!</i>	

1	2	3	4
17.	[kot] najadł się tam strachu,		[zamiast myszy] najadł się tam strachu.
18.	Strach ze strachu aż zbladł.		
19.	Ta ich zielen jest nam zawsze solą w oku		
20.	(kluć kogoś w oczy)		Świerki klują nas w oczy zieloną szatą [igły klują].
21.	Tym szybciej wpada w oko,		
22.	ten kto wyrósł za wysoko.		
23.	Do lampy puścimy oko.		
23.	(otwierać oczy z powodu czegoś) ☞ (przejrzeć na oczy)	Otwieram oczy na świat,	(otwieram oczy na świat).
24.	(spojrzeć prawdzie w oczy) ☞ (spojrzeć prosto w oczy)	Można jej [prawdzie] więc zawsze śmiało spojrzeć prosto w oczy.	
25.	(spać na oba uszy) — anto- nim ☞ (spać tak jak zając)	Na jedno oko śpi [zając], tak jak zając,	[zając] (Na jedno oko śpi tak jak zając).
26.	Własnym oczom nie wierzę.		
27.	(spoglądać z ukosa)		Marek spogląda z ukosa, bo go użądliła osa w czubek nosa.
28.	(kręcić głową — wyrażać niezadowolenie) ☞ (kręcić — nadawać ruch obrotowy)		Kręcił głową w różne strony, czuł się bardzo obrażony.
29.	Od kartek nie odrywać głowy		
30.	(zrobić coś po lebkach): umył głowę po lebkach,		
31.	(mieć coś z głowy)		umył głowę po lebkach i myśleć gotowy, że mycie ma z głowy.
32.	Zielono ma w głowie mój dobry kolega.		
33.	(głowę nosić wysoko — być dumnym)	głowę nosi w obłokach,	lato [...] głowę nosi w obłokach).
34.	Nie przyszło mi do głowy.		
35.	(drapać się po głowie)	Rodzice [...] dra- pią się w czoła.	

1	2	3	4
36.	Do twarzy mi w tej dumie		
37.	(nie mieć co do ust włożyć)	[sikorka] nie mam co do dziobka włożyć,	
38.	Dał ze strachu przed nim		
39.	[dzikiem] nogę, (stawiać pierwsze kroki)	gdzie pierwsze kroki swe postawi,	[wycieczka dzieci] (gdzie pierwsze kroki swe postawi)
40.	(rozprostować kości)	Ślimak zboczył z drogi, żeby rozprostować nogi.	
41.	Złocista kukurydza szczerzy zęby,		[widelec] czy w uśmiechu zęby szczerzy.
42.	(zależć za skórę)	Słona bryza chłodem w skórę mi się wgrzyza,	[żuk] wleźć za skórę potrafię.
43.	W skórę pan, miestety, ode mnie dostać musi.		
44.	Poczuły się dotknięte tym do głębi [drzewa].		
45.	Las [...] kłania mi się w pas.		
46.	(wziąć się za bary) bara (izobara)		Wyż się z Niżem wziął za bary.
47.	Gdyby dęba włos mi stał...		Gdyby dęba włos mi stał, ten dąb by żółędzie miał.
48.	(palce lizać)	nie masz co lizać palców.	
49.	Gdy mi ktoś na odcisk stanie...		
50.	Może w róg zapędzić kozi mnie i moją złość		
51.	(mieć coś na karku) ☿ (cały dom jest na czyjejs głowie) ☿ (mieć głowę na karku)	ciężko nosić dom na karku,	[ślimak] (ciężko nosić dom na karku),
52.	Czyś przy zdrowych zmysłach?		
53.	Kamienica narożna mało z dumy nie pęknie. Pąki pękają z radości.		Pąki pękają z radości.
54.	Mam na spacer chrapkę,	naszła furka chrapka na pieczone jabłka.	

1	2	3	4
55.	Padam z wycieńczenia.		
56.	[myszy] ze strachu ledwie dyszą.		
57.	Bajkę o rybce znam ze słyszenia.		<i>Bajkę o rybce znam ze słyszenia.</i>
58.	Źle liczysz mój koniu.		
59.	I głupstwa pleciesz. Zostawał wciąż w tyle.		<i>Biegl przez płotki [...] i zostawał wciąż w tyle.</i>
60.	<i>Biedny pajak [...] ledwie wiąże koniec z końcem;</i>		<i>Biedny pajak w ci- chłej sionce ledwie wiąże koniec z końcem.</i>
61.	<i>ledwie koniec z końcem wiążę [sikorka] (dojeść ostatnie okruchy)</i>	<i>Myszy [...] dojadły ostatnie skórki.</i>	
62.	[smok] teraz nie pisał słowa.		
63.	(zmoknąć do suchej nitki)		[nitki mówią:] zmokliśmy do su- chej nitki).
64.	(chodzić jakby się kij polknęło)	<i>A ty szczotko rzyj mi, rzyj, choć polk- nęłaś spory kij.</i>	<i>(A ty szczotko rzyj [...], choć polknęłaś spory kij.)</i>
65.	[...] gwiżdżę na pana,		<i>zagwizdał kos z rana: ja gwiżdżę na pana.</i>
66.	(mówić prosto z mostu — szczerze) ☿ (znaczn. prze- stąrzale: prosto z drogi)	<i>(!) Wyleciały pro- sto z mostu [...] garście ostów.</i>	<i>(Wyleciały prosto z mostu [...] garście ostów.)</i>
67.	Wszystkie myszy wprowadziło w błąd.		
68.	(być z kim za pan brat)	<i>(!) [będę] za pan brat ze słoną wodą</i>	
69.	Najwyższą nutę wziął kana- rek...		
70.	Pan się tu czuje jak ryba?		<i>[w wannie się plu- skał [...] pan się tu czuje jak ryba?]</i>
71.	(zimny jak ryba) ☿ (mił- czeć jak ryba)	<i>Mama milczy jak zimna ryba.</i>	
72.	(!) Każdy pień „jak pień jest głuchy”.		
73.	Z nieba spadło		
74.	(tkwić między niebem a ziemią)	<i>Pomiędzy niebem a ziemią wyrosło drzewo.</i>	

1	2	3	4
75.	(przebrać miarkę)	<i>A jak się przebie- rze miarka?</i>	
76.	(czepiać się jak rzep psiego ogona)	<i>Że rzep się czepia, wiadomo, psiego ogona, rzekomo.</i>	
77.	Strach serce ściska jak kleszcze		
78.	Serca rosną z uciechy...		<i>wszystko rośnie, co żyje w przyrodzie [...], a w nas serca rosną z uciechy (marszczył brwi, błyskał okiem).</i>
79.	(oko komus błysnęło) ☪ (strzelać oczami)	<i>marszczył brwi, błyskał okiem [mróz].</i>	
80.	(strach ma wielkie oczy)	<i>(!) Strach oczy ma, pazury lwa.</i>	
81.	(dzieci i ryby nie mają głosu)	<i>Ryby podobno nie mają głosu; gdyby rybom głos dał los...</i>	
82.	(coś jest jak się patrzy — świetne)		<i>(!) głupiec ze mnie jak się patrzy,</i>
83.	Tobie nawet się nie śni...		<i>Przyleciał kos [...] gdy byłem jeszcze zaspana [...]: tobie nawet się nie śni...</i>
84.	<i>Po prostu go zatkalo,</i>		
85.	(chłodno, głodno i do domu daleko)	<i>taka radość na chłodno i głodno; chłodno, głodno tej zimy...</i>	
86.	<i>[...] pomknął, co koń wyskoczy,</i>		<i>szachowy konik [...] pomknął, co koń wyskoczy.</i>
87.	Każdy [...] umykał, gdzie pieprz rośnie.		
88.	(wiedzieć, co w trawie piszczy)	<i>Co w trawie pi- szczy? Może..., Zielen piszczy w trawie</i>	<i>(Co w trawie pi- szczy? Może... Zielen piszczy w trawie)</i>
89.	Lepszy rydz niż nic — słuszne to przysłowie.		
90.	<i>[...] grzybobranie, co pójdzie jak po maśle</i>		
91.	(deszcz leje jak z cebra)	<i>Deszcz chlustał jak z cebra.</i>	

Tabela 7 przedstawia stałe zwroty i frazy występujące w wierszach dla dzieci. Jeśli w tekście pojawia się tylko zmodyfikowany związek (z modyfikowaną strukturą lub semantyką), w rubryce pierwszej podaję w nawiasie zwrot, do którego modyfikacja nawiązuje. W nawiasach podaję też zwroty (dwa lub kilka albo zwrot i np. związek łączliwy, do których te z tekstu nawiązują), jeśli frazeologizm w tekście jest wynikiem kontaminacji. W rubryce drugiej ukazuję zmiany w stałej strukturze związku (zmiany wewnętrzstrukturalne — różnorodne modyfikacje struktury gramatycznej lub składu słownego poszczególnych związków)¹³. Jeżeli doprowadziły one także do zmiany znaczenia — powtarzam związek w rubryce trzeciej (w nawiasie). W tej rubryce umieściłam głównie frazeologizmy, które zanurzono w nieodpowiednim kontekście (najczęściej celowo), naruszając tym samym ich łączliwość systemową¹⁴. Są to modyfikacje zewnątrzfrazeologiczne, prowadzące do dosłownego odczytania związku. Wyraźne błędy wynikające z modyfikacji frazeologizmu oznaczyłam wykrzyknikiem. Lista została ułożona w ten sposób, aby można było dostrzec związki semantyczne między kolejnymi zwrotami.

Daje się zauważyć operowanie w wierszach frazeologią stałą związaną przede wszystkim z człowiekiem i jego zachowaniami. Nadawcy tekstów, którzy decydują się na wybór odpowiedniego, ich zdaniem, typu metafory (animizacja, personifikacja), nadają określonym przedmiotom — tematom (głównie przyrodzie) cechy ludzkie, używając w tym celu utartych związków frazeologicznych. Związki te dyktuje niejako obserwacja mimiki, gestów, zachowania się ludzi czy zwierząt, wyrazu twarzy, ruchów, postaw typowych dla jakichś cech czy stanów, a utrwalonych w znakach językowych. Schematyczne operowanie w wierszach pewnego typu metaforami rodzi językowy stereotyp: powtarzanie określonego typu frazeologii stałej (niejednokrotnie też nawiązuje się do tego samego zwrotu).

Analiza frazeologizmów stałych wśród wyrażeń prowadzi do podobnych spostrzeżeń. W wierszach zamieszczonych w „Świerszczyku” użyto następujących wyrażeń:

psia dola (psi los), z modyfikacją zewnątrzfrazeologiczną: *moja psia dola
rudzielca setera*,
zajęcza skórka, zajęcze serce, z modyfikacją zewnątrzfrazeologiczną:
*już na nim cierpienie zajęcza skórka [na zającu], już w nim
[zającu] kołacze serce zajęcze*,

¹³ Stosuję tu nieco uproszczoną klasyfikację modyfikacji frazeologicznych za: S. Bąba: *Twardy orzech do zgryzienia, czyli o poprawności frazeologicznej*. Poznań 1986, s. 8—31; D. Buttler, H. Kurkowska, H. Satkiewicz: *Kultura...*, s. 210—226.

¹⁴ Por. tamże; zob. też: M. Kielar (*Indywidualizacja i typizacja języka uczniów w wieku 8—16 lat*. W: *Socjolingwistyka*. T. 3. Red. W. Lubaś. Warszawa—Katowice—Kraków 1980, s. 170—172), która pisze, że stałe związki frazeologiczne są najczęściej stosowane przez dzieci 7—11-letnie — w znaczeniu konkretnym (dosłownym).

nocny Marek, z modyfikacją zewnątrzfrazeologiczną: *kot Nocny Marek*
biegający w nocy,
wierzba płacząca, z modyfikacją zewnątrzfrazeologiczną: z *wierzbą* *płaczącą od świtu do nocy*,
trele-morele, z modyfikacją zewnątrzfrazeologiczną: *mam trele i morele*,
sikorka bogatka — *sikorka niejadka*, z modyfikacją wewnątrzstrukturalną i semantyczną,
od stóp do głów; *gładki od kopyt do głowy* — z modyfikacją wewnątrzstrukturalną;
bez modyfikacji: *mól książkowy, złe czasy*, (ciężkie czasy), *błędny ogień, błogi spokój, żółwi krok, babie lato, noc świętojańska, złote serce, złote ręce, za nic na świecie*.

Często powtarzają się wyrażenia oznaczające upływający czas (w różnych wariantach): *od świtu do nocy, od świtu do zmroku, od rana do wieczora, od nocy aż do poranka, od zimy do lata*.

Wśród modyfikacji wewnątrzstrukturalnych utartych związków najmniej wątpliwości budzi wymiana leksyki związku dostosowująca go do tematu: *sikorka nie ma co do dziobka włożyć*, *zebra jest gładka od kopyt do głowy*, *baranek skubie aż mu się runo trzęsie*. Swobodną już trawestację tego zwrotu stanowi zauważony w innym roczniku „Świerszczyka” (1967): *kogut pieje, aż trzęsą się piórka*. Wśród modyfikacji semantycznych (zewnątrzfrazeologicznych) najliczniej reprezentowana okazała się grupa zdeleksykalizowanych związków (powrót do znaczenia dosłownego), czasami bez wyraźnego zamierzenia ze strony nadawcy, np. *świerki klują nas w oczy zieloną szatą*. Uruchamia się też w związku frazeologicznym homonimiczne znaczenie składnika leksykalnego, np.: *Wyż się z Niżem wziął za bary, pokrzywili izobary; mam trele i morele*. Deleksykalizacja frazeologizmów ma z pewnością prowadzić do odnowienia obrazowości i ekspresywności związków stałych. Te uwagi pozwalają dostrzec **niejednolite** (dwojakie) stanowisko nadawcy komunikatu globalnego (dysponenta tekstów):

1. Nadawca traktuje odbiorcę jako osobę o znacznej kompetencji językowej, wystarczającej do odkrycia energii lirycznej, płynącej z rozpoznania stałego związku frazeologicznego (w zmodyfikowanym); odbiorca ten zna już pewną klasę utartych zwrotów frazeologicznych¹⁵.

2. Odbiorca jest mało kompetentny (dla nadawcy) — frazeologizmy odbiera jako nacechowane obrazowością (odkrywaną), wzmaga się wobec tego żywość i plastyczność wypowiedzi, a także jej ekspresywność (osiągana dzięki stwarzaniu przerysowanych, karykaturalnych obrazów)¹⁶. Taki odbiorca stykając się w tekście z frazeologią potoczną, będzie miał szansę przyswojenia

¹⁵ Por. H. Zgórkowa: *Czym język...*, s. 43—51 (dziecko przedszkolne zna już sporo „dorosłej” frazeologii).

¹⁶ Por. H. Kurkowska, S. Skorupka: *Stylistyka...*, s. 177—178.

sobie pewnej klasy utartych związków (znajomość konieczną do uczestnictwa w komunikacji językowej).

Dla odbiorcy należącego do pierwszej grupy teksty nasycone utartą frazeologią będą banalne i od strony językowej stereotypowe, dla reprezentanta grupy drugiej — tylko wtedy, kiedy będzie ona często powtarzana. Żaden z odbiorców wirtualnych nie jest wyróżniony — częstotliwość występowania związków stałych i ich modyfikacji jest bardzo zbliżona.

Trzeba także powiedzieć, że wypowiedzi nasycone utartą, stałą frazeologią noszą piętno swojskości, familiarności. Stąd wynika (w zamierzeniu nadawcy) powszechna zrozumiałość, komunikatywność i siła oddziaływania takiej frazeologii. W mniemaniu nadawcy teksty nasycone frazeologią potoczną są „łatwe” w odbiorze, a więc odpowiednie dla dziecka¹⁷. Sugerują one także partnerstwo między redagującymi i czytelnikami. Niewątpliwie jednak nasylenie wierszy dla dzieci zwrotami potocznymi nawiązuje do cech mowy potocznej. Mowa potoczna, zwłaszcza w dialogu (a wiersz dla dzieci ma pewne cechy dialogu), powstaje właśnie przez łączenie gotowych szablonów, łączenie wielowyrazowych s frazeologizowanych składników odznaczających się dobitnością i sugestywnością.

Z warstwą frazeologii potocznej wiąże się problem wyrazów modnych (tych, które najbardziej odpowiadają danej sytuacji komunikacyjnej)¹⁸. Jest to jednak zagadnienie, którego obecność tylko zaznaczam, gdyż zasługuje ono na oddzielne opracowanie. W wierszach dla dzieci najbardziej wyeksponowany jest przymiotnik *straszny* i pochodny od niego przysłówek, np.: *straszny głupiec*, *straszny tchórz*, *straszny humor*, *mama strasznie jest zła*.

Słowa i frazeologizmy należące do kanonu mowy wspólnoty dziecięcej

Warstwa słów i frazeologizmów należących do kanonu mowy danej wspólnoty odbiorczej (dzieci) zawiera:

- a) frazeologizmy, które można uznać za wypowiedziane przez dzieci,
- b) związki frazeologiczne, nawiązujące do kultury (literatury) przeznaczonej dla dzieci, a w związku z tym funkcjonujące w języku dzieci,
- c) związki, które można uznać za typowe dla wypowiedzi kierowanych do dzieci (nawiązujące do frazeologii potocznej).

Za wypowiedziane przez dzieci można uznać zwroty: *ze światłami gram zawsze w zielone, pomarańczowe [...] poszło w zielone z żółtym grać, z deszczem gram w ciuciubabkę* i wyrażenia: *baby z piasku, zabawa w klasy*,

¹⁷ Często jednak są to frazeologizmy z błędami.

¹⁸ Por. D. Buttler, H. Satkiewicz: *Uwagi...*, s. 17.

a także rymowanki: *a tam placek na oleju; jest też gosposia taka, co izbę nogą zamiata; kwiecień-plecień, bo przeplata; ślimak, ślimak, pokaż rogi; ene, due, rabe, połknął bocian żabę; uciekaj, myszko, do dziury.*

Do frazeologizmów nawiązujących do literatury przeznaczonej dla dzieci możemy zaliczyć:

a) frazy: *dzieją się same dziwy, smok zdołał zgładzić wielu rycerzy, smok ogniem ziajał, [coś] jest jak w bajce, głoszą stare dzieje;*

b) zwroty: *obudzić braci śpiących, uratować księżniczkę z wieży, odchodzić pomiędzy baśnie, kopytkiem stuknąć w ścianę, na dywanie lecieć do nieba, wkładać bajki pod poduszki, opowiadać bajkę, zaklęcia głosem przyciszonym mruczeć, szeptać jej [rybce] trzy życzenia;*

c) wyrażenia: *baśniowa noc, zamek bajkowy, królewna żabka, królewski skarb, zbójnickie skarby pod ziemią, smok wawelski, kwiat paproci, złota rybka, kot w butach, dzielny krakowski szewczyk, świerszcz za kominem, szklana góra, karoca królewska, sierotka Marysia, koła stumilowe [jak buty siedmiomilowe], bajka dla dzieci, pan Wieczór, pan Marzec, pani Wiosna, pani Noc; a także: za siódmą górą, za siódmą rzeką, na skraju lasu.*

Najmniejszą grupę w wierszach stanowią frazeologizmy cechujące wypowiedzi dorosłych, kierowane do dzieci. Jest to zrozumiałe, jeśli nadawca zakłada, że mówi w imieniu odbiorcy — dziecka (z tych samych względów frazeologizmy te są potraktowane żartobliwie — z odwróceniem „ról”): *niech pan prosto na krzesło usiądzie* (siądź prosto), *niech się pan nie garbi, kolego wielbłądzie* (nie garb się).

Związki frazeologiczne, które można uznać za wypowiedziane przez dzieci, i te, które są do nich kierowane, nawiązują do frazeologii potocznej, pozostałe (grupa b) — do frazeologii o proveniencji literackiej. Wszystkie frazeologizmy z tej grupy są dobrze dziecku znane z jego językowych doświadczeń (mówionych i literackich) i w związku z tym — mało odkrywcze (banalne). Potraktowano je w sposób mało twórczy, niewiele jest tu modyfikacji, a modyfikacje związków w tej warstwie (znanej dziecku) mogłyby się przyczynić do uatrakcyjnienia języka wierszy.

Podsumowanie

Frazeologia w wierszach ze „Świerszczyka” stanowi swoisty układ trzech warstw związków łączliwych i stałych (pochodzenia literackiego, potocznych, nawiązujących do języka dzieci) — mało oryginalnych i znanych¹⁹. W warstwie stanowiącej montaż poetyzmów gotowych i częściowo w warstwie należącej do kanonu mowy dzieci (nawiązującej do literatury dla

¹⁹ Nie oznacza to, że w tekście brak w ogóle oryginalnych skojarzeń, są takie (np. *pogoda pogodna*), ale nie one nadają ton całości.

dzieci) powtarzalność pewnego typu związków prowadzi do szablonu i banału literackiego. Warstwa będąca przemieszaniem poetyzmów potocznych i częściowo warstwa należąca do kanonu mowy dzieci (frazelogizmy wypowiedziane przez dzieci lub do nich kierowane) — to frazeologia potoczna — prowadzi przez język do stereotypowego widzenia świata (dla odbiorcy kompetentnego również ta warstwa wiąże się z szablonem językowym, natrafia on bowiem w tekście na frazeologizmy potoczne — stałe lub łączliwe — w co 18. wersie). Ta część związków frazeologicznych swą obecnością nawiązuje do dialogowej odmiany mowy potocznej²⁰.

Jeśliby jako kryterium spojrzenia na wiersze w czasopiśmie przyjąć świat przedstawiony, to nasuwa się wniosek, że wskutek zastosowania niejednolitej, wielowarstwowej frazeologii otrzymujemy zlepek różnych, nie współgrających ze sobą głosów, a także luźnych obrazów i skojarzeń (nie ma tu integralnej wizji świata).

²⁰ Oceniając poprawność stałych związków frazeologicznych, korzystałam z następujących słowników: S. Skorpka: *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. T. 1 i 2. Warszawa 1985; *Słownik języka polskiego*. T. 1—3. Red. M. Szymczak. Warszawa 1978.

LINGWISTYCZNY OPIS RYMU

Rym jest jednym ze składników języka poetyckiego, języka wierszy. W poezji dla dorosłych odgrywa współcześnie niewielką rolę, został wyparty przez inne czynniki wyznaczające klauzulę wersu. W swej analizie chciałabym odpowiedzieć na pytanie: Jaką funkcję spełnia rym w wierszach dla dzieci? Czy, jeśli występuje, jest składnikiem celowo kształtowanym?

W różnych opracowaniach rym bywa definiowany jako „tożsamość brzmieniowa ostatnich głosek lub ich zespołów w dwóch szeregach fonicznych, zazwyczaj w zakończeniach wersów”¹.

Władysław Lubaś w pracy na temat rymu Jana Kochanowskiego podkreśla, że w ocenie estetycznej rymu „bierze się pod uwagę następujące cechy rymów”²:

- 1) zgodność z panującą konwencją literacką [...],
- 2) zróżnicowanie i skonstrastowanie formalne [...],
- 3) pola semantyczne wyrazów klauzulowych i różnorodność użytego w tej pozycji słownictwa,
- 4) zależność między treścią tekstu poetyckiego a semantyką rymu,
- 5) użycie form gramatycznych dla budowy figur rymowych (rymy-zdania, rymy-przydawki i inne).”

Interesująca jest również metoda autora wspomnianej pracy — poszukiwanie cech deformujących pełną strukturę językową rymu w stosunku do tekstu pozarymowego, uwzględnianie całego tekstu, a nie tylko wybranych przykładów. Metoda ta wspomagana statystyką pozwala na wykrycie świadomo-

¹ S. Sierotwiński: *Słownik terminów literackich*. Warszawa—Kraków—Gdańsk 1986; L. Pszczołowska: *Rym*. Wrocław 1972.

² W. Lubaś: *Rym Jana Kochanowskiego. Próba lingwistycznej charakterystyki i oceny*. Katowice 1975, s. 14.

mej organizacji rymu lub jej brak. Pozwala też na ocenienie elementów artystycznie pozytywnych i negatywnych, ocenienie zgodności formalnej i dźwiękowej z panującą konwencją — modą literacką ³.

Skorzystałam z metody W. Lubasia, aby ocenić rym — a więc także wiersz dla dzieci w czasopiśmie. Nie jest to analiza tak pełna, jak we wspomnianej pracy (np. nie omawiam struktury morfologicznej rymu, struktury składniowej, częściowo też strony brzmieniowej, którą omówiłam wrywkowo), choć z pewnością temat zasługuje na oddzielne, szersze opracowanie.

Analizę rymów rozpocznę od określenia liczby wersów, które je zawierają. W obu rocznikach „Świerszczyka” (1981 i 1982) wiersz zajmuje 6504 wersy, z tej liczby 4987 rymuje się (nieparzysta liczba wynika stąd, że 43 rymy są potrójne). W obu analizowanych rocznikach występuje 1517 wersów spółbrzmiących (23,3%), a przy tym wersy nie rymujące się są „ukryte” między wersami spółbrzmiącymi. Budowa wiersza (strofy) zawierającego wersy nie zakończone rymami bywa najczęściej taka: *xaxa xxbx xcxc* itd., gdzie *x* — to zakończenie wersu niewspółbrzmiącego. Niewiele jest natomiast wierszy zbudowanych tylko z wersów niewspółbrzmiących (w grupie tekstów „wstępnych” z pierwszej strony „Świerszczyka” — są tylko trzy takie teksty). Wiersze dla dzieci zamieszczone w czasopiśmie należą więc do tych o tradycyjnym rymie i rytmie. „Szkółka narzuca tym najmłodszym, najbardziej ufnym i nieświadomym, podstawowe zasady sztuki wierszowania sprzeczne z epoką współczesną, w której żyjemy” ⁴ — pisze Alicja Baluch. Nadawca czasopisma wybiera dla masowego odbiorcy dziecięcego najbardziej wyrazisty środek dźwiękowej regularności mowy wiązanej — rym, dziś chętnie usuwany poza jej obręb. Wpaja się więc przyszłemu odbiorcy współczesnej poezji niepotrzebny stereotyp utożsamiania pojęć: wiersz = rym ⁵.

„Klasyczny pogląd, że poezja jest mową wiązaną, zamykającą się w kręgu określonych prawidłami rymów i rytmów, jest bardzo daleki od wyobraźni i doświadczenia dziecka w tej dziedzinie. Nie ma ono i nie może mieć sprecyzowanych kryteriów, które pozwoliłyby mu odróżnić utwór poetycki od innych form wypowiedzi literackiej.” ⁶ Wiersze zamieszczone w „Świerszczyku” uczą mylnie jednego z kryteriów (wiersz = rym). Tak zdecydowana przewaga wersów spółbrzmiących dowodzi niezgodności ze współczesnymi zasadami wierszowania i przyczynia się do negatywnej oceny wierszy dla dzieci.

Jednym z kryteriów oceny spółbrzmień jest podział rymów na gramatyczne i niegramatyczne („bezwartościowe” i „wartościowe”). Jeśli przyjąć definicję rymu gramatycznego W. Lubasia: „Rymem gramatycznym nazywa-

³ Tamże, s. 16.

⁴ A. Baluch: *Poezja współczesna w szkole podstawowej*. Warszawa 1984, s. 49.

⁵ Por. tamże, s. 52—53.

⁶ H. S e m e n o w i c z: *Poetycka twórczość dziecka*. Warszawa 1979, s. 28.

my końcowe współbrzmienie wyrazów należących do tej samej kategorii gramatycznej, to znaczy posiadających tę samą formę fleksyjną i budowę słowotwórczą oraz spełniających tę samą funkcję składniową”⁷, to w wierszach dla dzieci (w czasopiśmie) spośród 2472 rymów 1941 (78,52%) — to rymy niegramatyczne, a 531 (21,48%) — to rymy gramatyczne. Czy zdecydowana przewaga rymów niegramatycznych decyduje o znacznie wyższej ich „jakości”? Spróbujmy odpowiedzieć na to pytanie w trakcie analizy struktury gramatycznej rymu.

Typy rymów ze względu na kategorie gramatyczne

Kategoria części mowy

W rymie gramatycznym występują następujące części mowy (dla przypomnienia podaję też udział tych części mowy w tekście):

- a) rzeczownik — rzeczownik — 50,28% (267 rymów), w tekście — 31,25%,
- b) czasownik — czasownik — 34,01% (181 rymów), w tekście — 18,12%,
- c) przymiotnik — przymiotnik — 9,2% (49 rymów), w tekście — 7,18%,
- d) przysłówek — przysłówek — 3,58% (19 rymów), w tekście — 3,99%,
- e) partykuła — partykuła } 1,13% (6 rymów),
spójnik — spójnik }
- f) wyraz dźwiękonaśladowczy — wyraz dźwiękonaśladowczy (+ wykrzyknik) — 0,95% (5 rymów), w tekście — 0,89%,
- g) zaimek — zaimek — 0,75% (4 rymy), w tekście — 14,5%.

Porównanie udziału części mowy w całym tekście i w rymie gramatycznym wskazuje na pewną organizację: wyraźny wzrost kategorii rzeczownika i czasownika oraz spadek udziału zaimka. Wzrost kategorii czasownika wiąże się z gramatycznością rymu i okazuje się niekorzystny dla jego wartości, gdyż czasowniki są dość jednolite pod względem fleksyjnym i słowotwórczym⁸. W rymie niegramatycznym udział rzeczownika jest również duży i wynosi 54,05% rymów. Udział czasownika pozostaje na takim samym poziomie jak w tekście (18,88% rymów), co potwierdza fakt, że to gramatyczność rymów wpływa na wyższą frekwencję tej części mowy.

W całym rymie obserwuje się znacznie większy niż w tekście udział rzeczownika. Jak się później okaże, powoduje to typowa dla wierszy składnia (rzeczownik w mianowniku i bierniku kończy zdanie wraz z końcem wersu).

⁷ W. L u b a ś: *Rym...*, s. 19.

⁸ Por. tamże, s. 36.

W rymie niegramatycznym dość znaczną część powierzchni rymowej (13,32%) zajmują wyrazy mało znaczące. Do wyrazów mało znaczących zaliczyłam partykuły, spójniki, wyrazy występujące w funkcji przysłówka lub będące dodatkowymi wyznacznikami emocjonalnymi i intelektualnymi, np.: *też, jeszcze, jednak, więc, chyba, właśnie, już, nawet, prawie, nareszcie, w ogóle, po prostu, na pewno*; zaimki, a także czasowniki *być* i *mieć* (jako wyrazy w dużej mierze gramatyczne). We wszystkich rymach stanowią one 10,55% powierzchni, ale w rymach gramatycznych — tylko 1,93% powierzchni. Duży udział tych wyrazów w rymie niegramatycznym świadczy o wypełnianiu współbrzmień tzw. watą rymową, a więc dowodzi niezbyt starannej organizacji (prawie co siódme słowo jest w rymie niegramatycznym uzupełniane na zasadzie zgodności brzmieniowej). Trzeba też zwrócić uwagę na fakt, że wyrazy wymienione wśród mało znaczących (np. *w ogóle, po prostu, jednak, więc, właśnie*) są typowymi elementami segmentującymi teksty mówione (a więc te najmniej zorganizowane)⁹. Ich obecność w rymie świadczy o dużej przypadkowości wyrazów współbrzmiących (w rymie niegramatycznym) i sugeruje pewną „mówionosc” współbrzmień, np. *kurz — już, perz — też, jak — tak, róż* (D. l. mn.) — *już, para — naraz, ale — wcale, po bilety — niestety, królewną — na pewno, szyba — chyba, baśnie — właśnie*.

Kategoria przypadku

Frekwencję poszczególnych przypadków w rymie gramatycznym przedstawia tab. 8.

Tabela 8

Frekwencja przypadków w rymie gramatycznym

[w %]

Przypadek	Rzeczownik	Przymiotnik	Zaimek
Mianownik	27,9	12,62	—
Dopełniacz	16,7	1,2	—
Celownik	—	—	—
Biernik	16,3	0,41	—
Narzędnik	10,2	0,41	—
Miejscownik	12,63	0,41	0,41
Wołacz	1,2	—	—

W rymie wierszy dla dzieci wyraźnie preferowany jest mianownik rzeczownika, co wynika z typowej dla wierszy składni: w prawie wszystkich przy-

⁹ Por. M. Rolska: *Z problemów segmentacji tekstu mówionego*. W: *Socjolingwistyka*. T. 4. Red. W. Lubaś. Warszawa—Katowice—Kraków 1982, s. 43—53.

kładach mianownikowego rymu podmiot zamyka zdanie z poprzednio wyrażonym orzeczeniem (lub elipsą orzeczenia):

1. [...] skrzą się piękne kwiaty,
[...] wiją gniazdo ptaki.
2. W tej małej [walizce] — grzebień i wstążki.
W tej średniej — zeszyty i książki.
3. Wszędzie woda i woda.
To nie dla kota pogoda!
4. Nad grządką, nad grządką
raz deszczyk, raz słońko,
A w cieniu nad dolą swą
biada nasionko.
5. Start — tamto wzgórze,
Meta — podwórze.
6. Już zasnęły wszystkie świerszcze
i biedronki.
[...]
Drżą nad łąką
Mgieł zasłonki.
7. [...] uciekł mróz.
Taki z niego
straszny tchórz!

Nieco mniej licznie mianownik rzeczownika w rymie kończy wers porównaniem, np.:

1. Jak śmigły ptak,
jak psotny wiatr,
latawiec szybuje w górę.
2. Rozpięte na niebie elektryczne druty,
a na nich jaskółki zawisły jak nuty.

Do rymów gramatycznych zaliczyłam tu połączenie w rymie podmiotu kończącego zdanie i rzeczownika w mianowniku z porównania (porównanie możemy potraktować jako zdanie z elipsą orzeczenia)¹⁰:

1. Gdy w domu cisza i mrok,
[...]
Mruczy jak stary kot [mruczy]

¹⁰ Por. J. Nowakowska: *Określniki sposobu w języku polskim. Studium opisowe*. Lwów 1933, s. 96—97.

2. [...] ogon jak trąba. [jest]
Prawdziwa — bomba.
3. Był sobie kot
wysoki jak płot.

Mianownik przymiotnika w rymie — to najczęściej przydawka stojąca bezpośrednio po rzeczowniku (12,63%). Stosunkowo wysoka w odniesieniu do rzeczownika jest także frekwencja biernika, umożliwiającego zakończenie zdania w rymie (kończy zdanie dopełnieniem lub przydawką dopełnienia bliższego). Dopełniacz rzeczownika, który w dużym stopniu „wypełnia” rym (16,7%), dopuszcza przerzutnię i inwersję, ale niekorzystnie dla rymu reprezentuje ogólnikową semantykę¹¹. Przerzutnię umożliwia także mianownik rzeczownika w klauzuli, ale w tekstach brak takich przykładów (w wierszach dla dzieci unika się przerzutni). W rymie niegramatycznym frekwencja mianownika, biernika i dopełniacza rzeczownika jest zbliżona. Udział mianownika rzeczownika (25,9%) wynika najczęściej także z zamykania podmiotem zdania z wcześniej wyrażonym orzeczeniem lub z kończenia wersu porównaniem. Jak widać, rym wierszy dla dzieci nie wykorzystuje możliwości, jakie otwiera fleksja rzeczownika. Mamy wprowadzić w rymie gramatycznym dosyć duży udział narzędnika (10,2%) i miejscownika (12,63%). Są to przypadki konkretne semantycznie, ale „monotonne” syntaktycznie (najczęściej okoliczniki). Syntaktycznie jest urozmaicony dopełniacz, nie kończy on też zdania w wersji, ale ma ogólnikową semantykę. Mianownik zaś, który otwiera możliwość przerzutni, nie jest w pełni wykorzystany. Nie użyto także w ogóle celownika rzeczownika ani przymiotnika w innym przypadku niż mianownik.

Kategoria osoby

W rymie gramatycznym wśród form osobowych (w liczbie pojedynczej i mnogiej) występują:

osoba 1. — 8,9%	}	13,17%
osoba 2. — 4,27%		
osoba 3. — 79,0%		

Z form nieosobowych występuje tylko bezokolicznik (7,83%). W tej kategorii dominuje 3. osoba. Oprócz bezokolicznika nie zastosowano w rymie innych form nieosobowych (forma bezosobowa, imiesłów przysłówkowy). Choć udział czasownika wzrósł do 33,94% (w tekście wynosił 18,12%), zmniejszyła się liczba czasowników występujących w 1. i 2. osobie. W całym tekście wierszy udział 1. i 2. osoby wynosi 24,57% wszystkich form czasownika. Wskazywał on na dydaktyczne (lub autodydaktyczne) nastawienie

¹¹ Por. A. H e i n z: *System przypadkowy języka polskiego*. Kraków 1965, s. 15—52.

tekstów. W rymie gramatycznym to nastawienie dydaktyczne znika — udział czasownika w 1. i 2. osobie spada do 13,1⁰%. Jest to zjawisko tym bardziej dla rymu niekorzystne, że te osoby gramatyczne różnicują tekst i jego gramatyczną strukturę. Udział procentowy 3. osoby znacznie wzrósł w rymie gramatycznym (do 79,0⁰% — z 65,04⁰% w tekście). Liczby te wskazują na brak organizacji rymu w zakresie czasownika. Potwierdzi to analiza kategorii czasu.

Kategoria czasu

Frekwencję poszczególnych czasów w rymie obrazuje tab. 9.

Tabela 9

Kategoria czasu i osoby

[w ⁰%]

Osoba	Czas teraźniejszy	Czas przyszły	Czas przeszły
1.	3,86	5,79	—
2.	2,32	—	—
3.	31,66	4,63	49,42
Razem	37,84	10,42	49,42

Czas przyszły wyróżniłam, by móc udział poszczególnych kategorii w rymie porównać z ich udziałem w tekście. Poza kategorią czasu występuje 2,32⁰% form osobowych czasownika (2. osoba trybu rozkazującego). Duża przewaga czasu przeszłego nad czasem teraźniejszym i przyszłym w rymie gramatycznym powoduje wypełnienie rymu monotonnymi, dźwiękowo stałymi morfemami o znaczeniu gramatycznym¹². Jak zaznaczono, analizując kategorię osoby, wzrost udziału czasownika w rymie gramatycznym, a zwłaszcza przewaga 3. osoby czasu przeszłego, jest wynikiem omijania trudności w dobieraniu rymów. Przesunięcie czasownika w czasie przeszłym na koniec wersu powoduje zwiększenie rymów o banalnym brzmieniu i ogólnym znaczeniu (-ali, -ały, -ało, -ala). W tekście udział czasownika w czasie przeszłym wynosi 27,67⁰% wszystkich form osobowych, w czasie teraźniejszym — 48,98⁰%, w czasie przyszłym — 13,71⁰%. W rymie nastąpiło więc nieuzasadnione funkcjonalnie odwrócenie proporcji w użyciu czasów.

Nie analizowałam kategorii związanych z czasownikiem w rymie niegramatycznym ze względu na ich niewielkie znaczenie (w tym typie rymu).

¹² Por. J. Tokarski: *Fleksja polska*. Warszawa 1973, s. 198—201: przyrostek tematu czasu przeszłego + stały przyrostek czasu przeszłego: / + morfem rodzajowy.

Struktura leksykalna rymu

Analizę ograniczę do kategorii rzeczownika (częściowo przymiotnika), gdyż rzeczownik stanowi trzon słownictwa tematycznego wierszy. Powszechnie uważa się, że ze względów znaczeniowych pozycja klauzulowa jest pozycją uprzywilejowaną, wyróżniającą, dlatego powinny się w niej znaleźć wyrazy związane z tematem, specyficznie nacechowane. Spróbujmy zestawzić i porównać pozycję słownictwa tematycznego w klauzuli (tab. 10).

Tabela 10

Udział wyrazów tematycznych w rymie i w tekście

[w %]

Lp.	Rzeczowniki tematyczne	Udział wśród rzeczowników z rymu	Udział wśród rzeczowników z tekstu
1.	<i>słońce</i>	0,90	0,90
2.	<i>mama</i>	0,50	0,78
3.	<i>wiatr</i>	0,30	0,78
4.	<i>dzień</i>	0,40	0,73
5.	<i>pan</i>	0,45	0,72
6.	<i>drzewo</i>	0,65	0,68
7.	<i>woda</i>	0,50	0,68
8.	<i>świat</i>	0,75	0,63
9.	<i>niebo</i>	0,20	0,60
10.	<i>ptak</i>	0,45	0,59
11.	<i>dom</i>	0,55	0,59
12.	<i>las</i>	0,75	0,57
13.	<i>lato</i>	0,65	0,54
14.	<i>kot</i>	0,45	0,51
15.	<i>noc</i>	0,20	0,51
16.	<i>kwiat</i>	0,40	0,48
17.	<i>głowa</i>	0,50	0,43
18.	<i>oko</i>	0,35	0,43
19.	<i>dzieci</i>	0,30	0,38
20.	<i>sen</i>	0,10	0,37
21.	<i>księżyc</i>	0,10	0,35
22.	<i>smok</i>	0,45	0,34
23.	<i>serce</i>	0,40	0,32
24.	<i>chwila</i>	0,45	0,32
25.	<i>czas</i>	0,35	0,27

Zestawienie to pozwala wnioskować, że na kształtowanie rymu nie ma wpływu temat wierszy. Udział wyrazów-kluczy i wyrazów tematycznych jest większy w tekście niż w rymie wierszy (a czasami jednakowy)¹³. Niektóre wyrazy-klucze nie wystąpiły w rymie wcale (*liść, zima, śnieg, pole, łąka, chmura, trawa, morze* — por. z tab. 3). Dziwi to tym bardziej, że dominującą w klauzu-

¹³ Jeśli udział kategorii w rymie i w tekście jest jednakowy, sugeruje to brak organizacji klauzuli wiersza.

li kategorię stanowi rzeczownik, a więc należałoby oczekiwać większego procentu wyrazów-kluczy w rymie. Tymczasem w rymie wzrasta liczba wyrazów tematycznych o znaczeniu ogólnym (*świat, lato, głowa, chwila, czas*) i dużej frekwencji w języku naturalnym. Zjawisko to odbija się negatywnie na wartości estetycznej rymu¹⁴. Korzystny dla wartości rymu jest natomiast wzrost udziału wyrazów: *serce i smok*.

Przymiotniki tematyczne występują w rymie znacznie rzadziej niż w tekście wierszy. Udział przymiotników oznaczających kolor, tak charakterystycznych dla tekstów wierszy, spada w rymie około trzy-, czterokrotnie (np. *zielony* — zajmuje 0,20% tekstu i 0,07% rymu, *biały* — 0,12% tekstu i 0,03% rymu).

Zaznaczono już, analizując kategorie części mowy, że spory procent powierzchni rymu zajmują wyrazy nie nacechowane konkretną semantyką, np. zaimki, partykuły, spójniki, czasowniki o znaczeniu gramatycznym. Stanowią one 10,55% całości współbrzmień i jako składniki leksyki rymu trzeba je ocenić negatywnie (jest to typowa „wata” słownikowa, wypełniająca wers rytmicznie i dźwiękowo).

W przeciwieństwie do słownictwa o nieokreślonym lub ogólnym znaczeniu, pozytywne dla wartości leksykalnej rymu będą wyrazy o małej frekwencji i jednostkowym znaczeniu¹⁵. Do takiego słownictwa należą nazwy własne bądź utworzone od nich przymiotniki. Stanowią one jednak tylko 2,56% słownictwa rymu. Ze względu na swe znaczenie, jednostkowy, ściśle określony desygnat, nazwy własne konkretyzują rym:

1. [...] natomiast Bielany [wybierały się]
Lot-em na Bałkany.
2. W piątek jejmość w Kluczborku
kurę niosła. W czym? W worku.

Nazwy własne często urozmaicają monotonię dźwiękową współbrzmień. Jedynym więc korzystnym zjawiskiem w strukturze leksykalnej rymu jest udział w nim nazw własnych — konkretnych semantycznie i czasami oryginalnych dźwiękowo, niestety niewielki.

Podsumowanie

Analiza językowa rymu wierszy dla dzieci pozwala stwierdzić niezbyt staranną organizację gramatyczną oraz leksykalną rymu. Następuje

¹⁴ Por. J. L e v y: *W sprawie ścisłych metod analizy wiersza*. W: *Poetyka i matematyka*. Red. M. R. M a y e n o w a. Warszawa 1965, s. 24 i 60: „Rzadziej używane i wobec tego mniej oczekiwane słowo względnie środek stylistyczny ma wyższą informacyjną wartość niż rozwiązanie, które się samo narzuca.”

¹⁵ Por. W. L u b a ś: *Rym...*, s. 93.

wprawdzie znaczny wzrost kategorii rzeczownika, ale jest to najczęściej rzeczownik w mianowniku i bierniku kończący zdanie wraz z końcem wersu. W rymie gramatycznym odnotowujemy wzrost kategorii czasownika — niekorzystnego stylistycznie (zwłaszcza, że jest to czasownik w 3. osobie czasu przeszłego, ułatwiający rymowanie). Na brak organizacji wskazuje duży udział w rymach (zwłaszcza niegramatycznych) tzw. waty rymowej oraz niewykorzystanie rymu do wyróżnienia słów związanych z tematem wierszy. Zorganizowana jest natomiast struktura dźwiękowa rymu¹⁶. Dowodzi tego duża kontrastywność brzmieniowa i niska powtarzalność tych samych zestawów dźwiękowych (od 1,2 do 2,1).

Niepokojący jest też fakt znacznej przewagi wierszy z tradycyjnym rymem (76,7% wszystkich wersów) i rytmem, z regularnymi strofami. Stanowi to niebezpieczny stereotyp, gdyż dziecko nie ma w swojej świadomości „literackiej” poczucia wyznaczników tradycyjnych form gatunkowych, najczęściej przeczuwa tylko „inność” języka literatury w stosunku do języka, którym się samo posługuje. Jednak „cała »literatura« (wiersze, bajeczki — przeczytane, opanowane pamięciowo) staje się ogólnym odniesieniem. I już staje się zbiorem sposobów, tematów, a nawet konwencji. Już i nazywanie, i opanowywanie świata nowo poznawanego odbywa się za pomocą tych pierwszych tekstów kultury.”¹⁷

Poznanie pozornie trudnych sposobów poezjowania (trudnych dla dorosłych, którzy muszą „pokonywać” stare przyzwyczajenia i konwencje), uznanie ich wartości powinno nastąpić stosunkowo wcześniej, przy postawie otwartej na przyjęcie nowości, kiedy odbiorca — dziecko „nie zdążyło jeszcze przyjąć za własne sądów o »hermetycznej poezji«, ekwilibryście słownej”¹⁸. Nadawca wierszy funkcjonujących w komunikacji masowej, w kontakcie pozaszkolnym (w sytuacji gry) nie wykorzystuje swoich możliwości w tym zakresie.

¹⁶ Wartość struktury dźwiękowej badałam na próbce stanowiącej 1,5 współbrzmień (około 500 rymów) — według kryteriów, które ustalił W. Lubaś: *Rym...*, s. 99, a więc według: a) zróżnicowania elementów dźwiękowych, b) powtarzalności tych samych zestawów współbrzmiających, c) stopnia kontrastywności fonemów wchodzących w skład współbrzmień, d) oryginalności zestawów dźwiękowych na tle struktury fonologicznej danego języka. Rezultaty tej analizy przedstawiłam szczegółowo w artykule: *Struktura dźwiękowa wierszy dla dzieci* [w druku]. W analizie stwierdzono znaczną kontrastywność brzmieniową (np. rymu typu *ATAT*, gdzie *A* — samogłoska, *T* — spółgłoska). Natomiast porównanie głosek występujących w rymie z ich częstotliwością w tekstach współczesnej polszczyzny wypada już mniej korzystnie dla wartości rymu (według: M. Steffen: *Częstość występowania głosek polskich*. „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 1957, T. 16, s. 145—164).

¹⁷ J. Cieślowski: *Słowo — obraz — gest, czyli o intersemiotycznej naturze tekstów dziecięcych*. W: *Sztuka dla najmłodszych*. Red. M. Tysocka. Warszawa—Poznań 1977, s. 87.

¹⁸ A. Baluch: *Poezja współczesna...*, s. 10.

ZAKOŃCZENIE

Spróbujmy ustosunkować się do zasygnalizowanych we wstępie problemów. Jakimi parametrami charakteryzują się teksty popularnych wierszy dla dzieci jako specyficzne komunikaty, kształtowane ze względu na odbiorcę rzeczywistego — dziecko? Czynnikiem wpływającym na kształt poszczególnych składników aktu komunikacji jest przyjęta przez nadawcę chęć zapewnienia przyszłemu odbiorcy (masowemu, dziecięcemu) łatwego dostępu do tekstu, a za jego pomocą możliwości wpływania na młodego czytelnika. Aby ten zrozumiał tekst — nadawca uwzględnia przede wszystkim język odbiorcy, a to oznacza dla nadawcy — język mówiony. Najnaturalniejszą formą wypowiedzi mówionej jest dialog. Sytuacja komunikacyjna w wierszach została więc wystylizowana na dialog z odbiorcą. Dążąc do tego, aby nadawca zrealizował cel aktu komunikacji, który w wierszach bywa nie tylko estetyczny, podmiot mówiący kształtuje się w dialogu na partnera odbiorcy, jego rówieśnika. Tekst zatem przybiera taki kształt, jakby był nadawany przez rówieśnika odbiorcy (służą temu zarówno zabiegi w tekście wierszy, jak i jego współdziałanie z ilustracją).

Dialog jako forma podawcza charakteryzuje się tym, że przebiega w konkretnej sytuacji. Mówiący może sobie pozwolić na mniej precyzyjne wyrażenie swoich myśli: nie dopowiedziane, brakujące elementy dopowiada sytuacja. W wierszach niedopowiedzenia będą pozostawały w sprzeczności z założonym przez nadawcę łatwym odbiorem (a więc z szybkim rozpoznaniem wszystkich składników aktu komunikacji). Brakujące elementy sytuacyjne tego aktu (nie dopowiedziane przez tekst) uzupełnia więc ilustracja. Dlatego też teksty wierszy są komunikatami z dookreślonymi składnikami aktu komunikacji (kod werbalny i kod plastyczny „znaczą” sytuację wspólnie).

Dialog wymaga bezpośredniego zwrotu do odbiorcy. W tekst wpisano więc

odbiorcę wirtualnego w sensie węższym (funkcjonującego jako tzw. ty liryczne). Odbiorca wirtualny w sensie szerszym bywa wyznaczany przez strukturę wierszy zakładającą określone (oczekiwane) zachowania czytelnika, a także zawierającą dyrektywy odbioru.

Jak wynika z rozważań i wcześniejszych obserwacji — teksty wierszy dla dzieci realizują głównie funkcję impresywną (chęć oddziaływania na odbiorcę) i ekspresywną języka (takie wyrażenie podmiotu mówiącego, aby odbiorcy wydawał się on rówieśnikiem, towarzyszem zabaw). Realizacja tych funkcji nadaje wierszom emocjonalny styl. W mniejszym stopniu wierszowane komunikaty realizują inne funkcje języka. Funkcja estetyczna (stylistyczno-strukturalna) tekstu polega przede wszystkim na organizacji budowy wierszy: na segmentacji wersowej i wprowadzeniu rymu oraz na nagromadzeniu w tekście niewyszukanych figur stylistycznych. Organizacja języka (realizacja stylistyczno-niestrukturnalnej odmiany funkcji estetycznej) zmierza w kierunku naśladowania mowy żywej (nienacechowanej)¹.

Stylizacja wierszy na dialog ułatwia zasugerowanie partnerskiego stosunku między nadawcą i odbiorcą, a w związku z tym zmienia dydaktyzm wielu wierszy w autodydaktyzm oraz skrywa funkcję impresywną tekstu za naturalną funkcją mowy (pragmatyczną funkcją perswazyjną). Jednym z zasadniczych aspektów dialogu jest powiązanie tekstu z sytuacją, jaka panuje w chwili jego wypowiedzania². Nadawca tak kształtuje komunikat, aby ograniczyć poczucie różnicy między czasem pisania a czasem odbioru. Uzyskanie przyległości czasowo-tematycznej (do rzeczywistości istniejącej w chwili odbioru) zapewnia w największym stopniu (zdaniem nadawcy — dysponenta) tematyka przyrodnicza.

Troska o zrozumienie tekstu stanowi przyczynę posługiwania się schematem i stereotypem (funkcjonują one tam, gdzie chodzi o upraszczanie, odciążanie pamięci). Schematyczna jest sytuacja komunikacyjna — dokładnie określona, z sugerowanym dziecięcym nadawcą (rzadziej innym partnerem, np. zwierzęciem), nawiązującym z odbiorcą rozmowę. Funkcjonowanie stereotypu decyduje o tym, iż językowe przedstawienie rzeczywistości koncentruje się w powtarzających się z dużą częstotliwością wyrazach-kluczach, które układają się w ograniczoną liczbę pól tematycznych, związanych głównie z przyrodą. Stereotypowa jest też metafora polegająca na animacji i antro-

¹ Por. A. Wilkoń: *Typologia odmian językowych współczesnej polszczyzny*. Katowice 1987, s. 86: „Wydaje się, iż w ramach tzw. funkcji poetyckiej, jeśli nadamy jej szersze znaczenie, można wyodrębnić:

1) funkcję stylistyczno-strukturalną, tj. funkcję, która służy kształtowaniu językowych figur tekstowych [...],

2) funkcję stylistyczno-niestrukturnalną, tj. taką, która nie odgrywa większej roli w budowie tekstu-figury.”

² Por. J. Mukařovský: *Wśród znaków i struktur*. Warszawa 1970, s. 193.

pomorfizacji świata przyrody. W języku tekstu stereotyp przejawia się w postaci gotowych formuł językowych, polega na reprodukowaniu szablonów stylistycznych (i językowych struktur, jak np. operowanie stereotypową strukturą porównania), na nadużywaniu w wierszach utartej frazeologii potocznej.

Stereotypowa okazuje się także sama forma podawcza badanego tekstu — polega na utożsamianiu pojęć: „wiersz” = „rym” (dla nadawcy jest to „łatwy” w odbiorze sposób wierszowania).

Stwierdzono, że język wierszy nawiązuje do języka mówionego, gatunkowo należy jednak do języka pisanego. Ukazanie języka analizowanych tekstów na tle opozycji: język mówiony — język pisany rozwiązuje kolejny interesujący mnie problem (por. tab. 11).

Tabela 11

**Język wierszy dla dzieci na tle języka mówionego
i pisanego³**

Język Poziom	Pisany	Wierszy dla dzieci	Mówiony
	2	3	4
Leksykalny		duża frekwencja zaimków (między innymi deiktycznych — 14,5% tekstu)	duża frekwencja zaimków deiktycznych
		duża częstotliwość wykrzykników (na poziomie tekstów mówionych)	większa (niż w języku pisany) częstotliwość wykrzykników
		wyższy udział przymiotnika (ZWŁASZCZA PRZYMOTNIKÓW OKREŚLAJĄCYCH KOLOR)	niska frekwencja przymiotnika
	frazologia nieidiomatyczna, częste kalki, cytaty, maksymy i sentencje	duży udział związków frazeologicznych, częste użycie formuł oraz idiomów nawiązujących do dialogowej odmiany mowy potocznej, pewna liczba formuł pochodzenia literackiego	duży udział związków frazeologicznych w strukturze leksyki, częste użycie formuł oraz idiomów umożliwiających szybkie generowanie tekstu

³ Por. A. Wilkoń: *Typologia...*, tab. 1—5, s. 50—54 i rys. 19, s. 81.

1	2	3	4
	duża frekwencja rzeczowników abstrakcyjnych	duży udział wyrazów konkretnych wśród rzeczowników	wysoka częstotliwość użycia wyrazów konkretnych (około 80% w języku potocznym)
		MAŁY UDZIAŁ SŁOWNICTWA ANTROPOCENTRYCZNEGO, BOGACTWO SŁOWNICTWA ZWIĄZANEGO Z OZNACZANIEM ZJAWISK PRZYRODY	znaczący udział słownictwa antropocentrycznego w języku potocznym (najuboższa grupa to słownictwo określające przyrodę)
		częste użycie wyrazów nacechowanych emocjonalnie (zdrobnień, wykrzykników, w niewielkim stopniu — ekspresywnych neologizmów)	duża częstotliwość użycia różnorodnych wyrazów nacechowanych emocjonalnie, ekspresywnych, wulgaryzmów, trywializmów itp.
Składniowy	tw. potok składniowy występuje tylko w stylizacjach	nie występuje	występowanie tzw. potoku składniowego
	tylko w stylizacjach — zatarcie granicy wypowiedzenia	imitowanie płynności granic zdania, linearności mówienia przez rozbięcie wypowiedzenia na samodzielne części	zatarcie granicy wypowiedzenia
	segmentacja za pomocą znaków interpunkcyjnych i graficznych rozwiązań	segmentacja interpunkcyjna i WERSOWA	ważne funkcje segmentacyjne czynników prozodycznych, użycie elementów leksykalnych w tej funkcji
	wyższy (niż w języku mówionym) procent związków hipotaktycznych	parataktyczność wypowiedzeń (60,24%)	parataktyczność wypowiedzeń (zatarcie formalnych sygnałów podrzędności)
		niewielka liczba zdań okolicznikowych miejsca i prawie zupełny brak zdań podrzędnych orzecznikowych (0,11%)	niewielka liczba zdań złożonych okolicznikowych miejsca i brak zdań podrzędnych orzecznikowych

1	2	3	4
Składniowy	wysoka frekwencja rozbudowanych zdań pojedynczych w wielu odmianach gatunkowo-stylistycznych	duża liczba krótkich zdań pojedynczych (56,51%)	unikanie rozbudowanych zdań pojedynczych
		występowanie swoistych orzeczeń: onomatopeicznych, kompozycyjalnych, z <i>quasi</i> -przytoczeniem (<i>hyc!</i> — <i>zaszła za...</i>)	występowanie swoistych form orzeczeń: onomatopeicznych (np. <i>ru</i> , <i>laps</i>), kompozycyjalnych (<i>stuku-puku</i>), zaimkowych (np. <i>ten-tego</i>)
	znaczna frekwencja imiesłowych struktur składniowych	udział imiesłowych równoważników zdania (0,52%)	brak tych struktur
	występowanie równoważników zdań (oznajmień i wykrzyknień) przeważnie w tekstach stylizowanych	duża częstotliwość wypowiedzi niewerbalnych — oznajmień i wykrzyknień (21,93%)	wysoka częstotliwość tych struktur
	występowanie elipsy kontekstowej	występowanie elipsy kontekstowej i pragmatycznej (motywującej się konsytuacją)	duża liczba wypowiedzi eliptycznych (zwłaszcza motywujących się konsytuacją)
		pewna liczba wypowiedzi urwanych	znaczna liczba dewiacji składniowych: wtrąceń, zdań urwanych, anakolotów
	większa liczba wypowiedzi zestawionych, przytoczeń	pewna liczba wypowiedzi zestawionych (7,5%)	
	nominalny charakter składni	nominalny charakter składni (przewaga rzeczownika i przymiotnika nad czasownikiem i przysłówkiem)	werbalny charakter składni
		funkcjonowanie grup nominalnych z przymiotnikami i rzeczownikami w funkcji atrybutywnej	brak rozbudowanych grup nominalnych

1	2	3	4
		bogactwo wypowiedzi modalnych, duża liczba wypowiedzi z zabarwieniem uczuciowym →	zróżnicowanie i bogactwo wypowiedzi modalnych, performatywnych
		funkcjonowanie „mówionych” elementów fatycznych →	bogactwo elementów fatycznych
Ponadskładniowy	wysoki stopień spójności i wielki repertuar środków	wysoki stopień spójności, schematyzacja elementów spójnościowych; bardzo duża liczba powtórzeń pełniących tę funkcję, ale także RYTMIZUJĄCYCH I TWORZĄCYCH SCHEMAT TEKSTÓW	niższy stopień spójności, schematyzacja elementów spójnościowych, ogromna liczba różnego typu powtórzeń łączących elementy tekstu
	nadmiar organizacji	← organizacja wypowiedzi: WERSOWA, RYM, WYPOSAŻENIE TEKSTU W DUŻĄ LICZBĘ EPITETÓW (GŁÓWNIEM OZNACZAJĄCYCH KOLOR), SCHEMATYCZNYCH PORÓWNAŃ I METAFOR (METAFORYKA — OPRÓCZ TRADYCYJNEJ POTOCZNEJ — „UCZŁOWIECZA” (PERSONIFIKUJE) GŁÓWNIEM PRZYRODĘ)	strukturalne i semantyczne rozluźnienie dłuższych wypowiedzi pewna liczba obrazowych metafor — metaforyka potoczna (współczesna) związana z „urzeczwieniem” człowieka
	wielkie zróżnicowanie form gatunkowych w języku artystycznym, w języku prasy, możliwość wyboru form podawczych	→ pewne ograniczenie wyboru form gatunkowych i podawczych (ze względu na specyficznego odbiorcę i masowy odbiór)	→ mniejszy repertuar form gatunkowych, znaczne uzależnienie form podawczych tekstu od sytuacji komunikacyjnej
	wypowiedzi skończone z silnymi sygnałami początku i zakończenia	← wypowiedzi skończone, pewna liczba wypowiedzi stylizowanych na otwarte →	wypowiedzi otwarte

1	2	3	4
	przewaga tekstów prze- myślanych	teksty stylizowane na spontaniczne wypowiedzi	spontaniczny charakter tekstów
	ekspresywność — w za- leżności od gatunku	ekspresywny charakter tekstów	ekspresywny charakter tekstów

Na mówiony charakter języka wierszy dla dzieci wskazuje także dość znaczny stopień koncentracji rzeczowników (I_{konc} według Guirauda wynosi 0,223). Ograniczone bądź poddane stylizacji zostały natomiast te struktury mówione, które występowały przeciwko normie języka pisanego.

Jak widać, teksty dla dzieci zajmują pozycję pośrednią między wypowiedzią języka pisanego i języka mówionego. Ta pośrednia, zwłaszcza w kategoriach statystycznych, pozycja nie daje jednak neutralnej pośredniości na płaszczyźnie jakościowej. Sztuczny kod, który powstał, w sposób nie przemyślany nawiązuje z jednej strony do mowy żywej, z drugiej — do języka pisanego. Tworzy on w sumie zlepek, który nawet dziecko może uznać za nienaturalny. Odrębność owego kodu od języka mówionego i innych niż język artystyczny pisanych odmian języka ogólnego polega na:

1) zorganizowaniu wypowiedzi w wiersz (tu wiersz = rym, segmentacja wersowa);

2) większej ekspresywności tekstu, sięgającej do języka mówionego i do środków języka pisanego:

a) bogactwo struktur składniowych, leksykalnych (także słotwórczych i fleksyjnych), nawiązujących do emocjonalności mowy żywej i jej obrazowości,

b) duża liczba figur stylistycznych: epitetów (zwłaszcza określających barwę), porównań, metafor (odmiennych od metafory potocznej, choć schematycznych);

3) metaforze wiążącej się w tekście wierszy z wyodrębnioną i odmienną od słownictwa potocznego (tam nieobecną) — leksyką nazywającą świat przyrody.

Elementy stylistyczne wierszy zamykają się więc głównie w obrębie leksyki i poziomu ponadskładniowego. Ten ostatni obejmuje zorganizowanie wypowiedzi w wiersz. Stylistycznie nacechowane elementy leksykalne to słownictwo określające zjawiska przyrody w animizującej metaforze, „ozdobione” słownictwem o funkcji estetycznej (związanej z postrzeganiem zmysłowym: ze wzrokiem — epitety określające kolor, i w mniejszym stopniu ze słuchem — wykrzykniki, onomatopeje).

Aneks

Załącznik 1

Niebo i ciała niebieskie Pogoda i wiatry

(f wyrazów-kluczy = 299)

1. Słońce: $f = 102$ (słońce — 80, słonko — 15, słoneczko — 7)
2. Wiatr: $f = 72$ (wiatr — 69, wietrzyk — 2) → wichura — 1
→ podmuch (wiatru) — 2
3. Niebo: $f = 53$ → *przestworza — 3
→ błękit (nieba) — 10
4. Chmura: $f = 45$ (chmura — 32, chmurka 13)
5. Śnieg, śniegi: $f = 34$ → płatki śniegowe — 3
6. Księżyc: $f = 31$
7. Gwiazda: $f = 27$ (gwiazda — 24, gwiazdka — 2, gwiazdeczka — 1)
8. Deszcz: $f = 26$ (deszcz — 21, deszczyk — 5) → ulewa — 5
→ plucha — 1
9. Obłok: $f = 22$ (obłok — 21, obłoczek — 1)
10. Burza: $f = 18$ → pioruny — 1
11. Promień (słońca): $f = 18$ (promień — 13, promyk — 4, promyczek — 1)
12. Cień: $f = 18$
13. Parasol: $f = 17$ (parasol — 16, parasolka — 1)
14. Mróz: $f = 16$ → przymrozek — 1
15. Światło: $f = 14$ (światło — 12, światełko — 2)
16. Nitki (babiego lata): $f = 14$ (nitka — 11, niteczka — 3)
17. Pogoda: $f = 11$
18. Tęcza: $f = 11$

19. Powietrze: $f = 7 \rightarrow$ prognoza — 1
20. Planeta: $f = 2$

Załącznik 2

Świat roślinny

(f wyrazów-kluczy = 301)

1. Drzewo: $f = 60$
2. Liść: $f = 63$ (liść — 50, listek — 12, listowie — 1)
3. Kwiat: $f = 53$ (kwiat — 43, kwiatek — 9, kwiecie — 1)
4. Las: $f = 51$ (las — 50, laszek — 1)
5. Łąka: $f = 34$ (łąka — 33, łączka — 1)
6. Pole: $f = 34$
7. Trawa: $f = 34$ (trawa — 31, trawka — 3) $\rightarrow$ trawnik — 3
8. Ogród: $f = 29$ (ogród — 21, ogródek — 8)
9. Zieleni: $f = 20$ (zieleni — 15, zielone — 5)
10. Grzyb: $f = 16$ (grzyb — 13, grzybek — 3) $\rightarrow$ grzybobranie — 2
11. Sad: $f = 15$
12. Mak: $f = 15 \rightarrow$ makówka — 2
13. Róża: $f = 15$ (róża — 14, różyczka — 1)
14. Świerk: $f = 12$
15. Dąb: $f = 12$ (dąb — 11, dębina — 1) $\rightarrow$ dąbrowa — 1
16. Bór: $f = 10$
17. Gałąź: $f = 10$
18. Bukiet: $f = 10$
19. Zboże: $f = 10$
20. Żyto: $f = 5$

Załącznik 3

Świat zwierzęcy

(f wyrazów-kluczy = 97)

1. Ptak: $f = 69$ (ptak — 52, ptaszek — 10, ptaszka — 1, ptactwo — 2, ptaszyna — 4)
2. Kot: $f = 67$ (kot — 45, kotek — 12, kocur — 5, kociątko — 1, kocisko — 4) $\rightarrow$ kotki wierzbowe — 2
3. Mysz: $f = 30$ (mysz — 21, myszka — 9)
4. Koń: $f = 29$ (koń — 19, konik — 10)
5. Motyl: $f = 27$ (motyl — 24, motylek — 3)
6. Ryba: $f = 25$ (ryba — 14, rybka — 11)
7. Pies: $f = 23$ (pies — 12, piesek — 10, psiak — 1)
8. Wróbel: $f = 21$ (wróbel — 17, wróbelek — 4)
9. Przepióreczka: $f = 20$ (przepióreczka — 13, przepiórka — 7)
10. Szpak: $f = 18$

11. Zając: $f = 16$ (zając — 12, zajączek — 4)
12. Skrzydło: $f = 16$
13. Ogon: $f = 15$ (ogon — 11, ogonek — 4)
14. Mrówka: $f = 14 \rightarrow$ mrowisko — 4
15. Osa: $f = 13$
16. Mucha: $f = 13$ (mucha — 11, muszka — 2)
17. Krowa: $f = 11$
18. Kaczka: $f = 10$ (kaczka — 6, kaczor — 2, kaczątko — 1, kaczęta — 1)
19. Żaba: $f = 9$
20. Ślimak: $f = 9$

Załącznik 4

Człowiek jako istota żywa (wygląd, płeć, części ciała, potrzeby)

(f wyrazów tematycznych = 199
 f wyrazów-kluczy = 33)

1. Sen: $f = 33$
2. Głowa: $f = 40$ (głowa — 38, główka — 2)
3. Oko, oczy: $f = 43$ (oko — 38, oczko — 5, oczyska — 2)
4. Człowiek: $f = 30$ (człowiek — 11, ludzie — 19)
5. Noga: $f = 36$ (noga — 29, nóżka — 7)
6. Życie: $f = 21$
7. Nos: $f = 21$
8. Ręka: $f = 19$ (ręka — 18, rączka — 1) $\rightarrow$ ramię — 8
 $\rightarrow$ rękawica — 1
 $\rightarrow$ rękawiczki — 3
10. Serce: $f = 29$ (serce — 28, serduszko — 1)
11. Praca: $f = 20$
12. Głos: $f = 18$ (głos — 17, głosik — 1)
13. Ząb: $f = 18$ (ząb — 15, ząbek — 3)
14. Ucho: $f = 17$ (ucho — 14, uszko — 3)
15. Chłopiec: $f = 15$ (chłopiec — 11, chłopak — 4)
16. Buty: $f = 15$ (buty — 14, buciska — 1)
17. Wąs: $f = 16$ (wąs — 13, wąsik — 1, wąsiska — 2) $\rightarrow$ wąsacz = 1
18. Dziewczyna: $f = 10$ (dziewczynka — 6, dziewczyna — 3, dziewczę — 1)
19. Chłop: $f = 3$ (chłop — 2, chłopisko — 1)
20. Baba: $f = 2$
21. Mężczyzna: $f = 1$

Язык стихов для детей (на материале „Świerszczyk”)

Резюме

В своей работе автор старается выяснить причины расхождения между естественной склонностью детей к слушанию поэзии и разочарованием в ней уже в школе. Ответ автор ищет при помощи лингвистического анализа стихотворных текстов из „Świerszczyk”. С этой целью использует разнородные методы: статистические, психо- и социолингвистические, теорию текста и частично версологический анализ.

Предметом исследований является языковой материал стихов для детей, рассматриваемый как текст. Таким образом, наблюдения касаются разных уровней языка текста лексического (и фразеологического), синтаксического и сверхсинтаксического (представленных как составные элементы выделенной целостности текста). В I главе рассматриваются с точки зрения языковой коммуникации стихи для детей, расположенные на важном месте в журнале. В этом анализе выделены и названы черты стихов как специфические языковые коммуникаты, что позволило учесть выделенные параметры при остальных наблюдениях. Анализы, проведенные в следующих главах работы, позволили установить, какой комбинацией и модификацией составных элементов языка является реализация его уровней в тексте. Особое внимание обращено на отношение языка текста к устному языку, так как чаще всего именно он является мерилом языка литературы. В последней главе рассматривается форма представления текста и главная категория этой формы — рифма.

Проведенные наблюдения позволили выделить средства, составляющие образную, композиционную и языковую структуру текста, а их результаты определили стихам для детей промежуточное место между высказыванием устного языка и высказыванием письменного языка. Однако это смешивание привело к образованию искусственного кода, неестественность которого могут понять даже дети.

Bernadeta Niesporrek

The language of poems for children (on the material from „Świerszczyk”)

S u m m a r y

The author is looking in her work for the answer to the question on the reasons of divergences between the natural inclination of children for listening to poetry and school discouragement. She tries to find this answer by means of the linguistic analysis of versified texts published in „Świerszczyk”. To solve the problem she applies different methods: statistical, psycho- and sociolinguistic, theory of text and partial versological analysis.

The subject of research is the linguistic material of poems for children understood as text. Thus, the observations refer to different levels of the language of text: lexical (and idiomatic), syntactic and suprasyntactic (shown as constituents of the separated entity — text). In chapter I the observation, carried out from the point of view of linguistic communication, have undergone poems for children located in the place significant for the journal. In this analysis the features of poems as specific linguistic communiqués have been distinguished and named. It enabled to consider the selected parameters in the remaining observations. The analyses contained in further chapters helped to establish what combination and modification of language components make up the realization of its levels in the text. The work concentrates here especially on the attitude of the language of text towards the spoken text since it is most often the measure of the language of literature. The last chapter refers to the presenting form of the text and the main category of this form — rhyme.

The carried out observations enabled to distinguish the means creating the figurative, compositional and linguistic structure of the text and their results assigned poems for children the transitional position between the utterance of spoken language and the utterance of written language. This mixture has led, however, to the creation of artificial code whose unnaturalness can be deciphered even by children.

nr inw.: BGN - 286

BG N 286/1134

ISSN 0208-6336
ISBN 83-226-0339-8